

ՀԱՅՈՑ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ
100
Էջերը

ՀԱՅՈՑ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ
100
Էջեր

Ալբոմն իր մեջ ներառում է հարյուրամյա հեռավորությունից 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ու անկախ պետականության հռչակման պատմական խորհուրդը:

1918 թ. մայիսին Սարգսրապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի շնորհիվ հնարավոր եղավ կասեցնել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արևելյան Հայաստանի խորքերը և խափանել ինչպես արևելահայության, այնպես էլ Արարատյան դաշտում և այլ վայրերում ծվարած հարյուրհազարավոր արևմտահայ գաղթականների վերջնական բնաջնջման թուրքական ծրագիրը:

Մայիսյան հաղթանակների շնորհիվ հայ քաղաքական շրջանակներում վստահություն առաջացավ սեփական պետություն ստեղծելու կարողության հարցում: Պետականության մոտ երկուսուկես տարվա կարճատև ընթացքում հայ ժողովուրդն ունեցավ լուրջ առաջընթաց: Երկարատև ընդմիջումից հետո վերականգնվեց հայոց պետականությունը, սկսվեց հայրենադարձություն, ստեղծվեցին իշխանության մարմիններ, բավականին ուժեղ բանակ, հաստատվեց ժամանակի համար կառավարման ժողովրդավարական համակարգ, մարդկանց մեջ ամրապնդվեց պետականության գիտակցությունն ու զգացողությունը:

Թեև ընկավ հանրապետությունը, սակայն նրա գոյությունն անհետևանք չմնաց: Նրա հիմքի վրա բոլշևիկները պարտավորված ստեղծեցին նոր հանրապետություն՝ Խորհրդային Հայաստանը, որի շուրջ 70-ամյա պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն ապրեց տնտեսական ու մշակութային մեծ վերելք: Փաստորեն Առաջին Հանրապետության հենքի վրա, թեև վարչաքաղաքական միանգամայն այլ համակարգի պայմաններում ստեղծված Խորհրդային Հայաստանն էլ հող նախապատրաստեց Երրորդ՝ անկախ հանրապետության ձևավորման համար: Ալբոմը ներառում է 1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին հանրապետության, մայիսյան հերոսամարտերի կարևորագույն դրվագները, ռազմական պետական հասարակական գործիչների նկարներն ու կենսագրականները, այն կնպաստի երիտասարդ սերնդին պետականության գաղափարով, հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու գործին:

ԳԱԱ պալատի ինստիտուտի տնօրեն՝

Աշուր Մելքոնյան

Ալբոմը ներկայացնում է 1918-1920 թթ. հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած նշանակալից պատմական իրադարձության՝ Հայոց պետականության վերածննդի 100 կարևոր էջերը, որոնք արյունով ու երկաթով ձեռք բերվեցին հանուն այսօրվա ազատ ու անկախ գոյության: Այստեղ ներառված նյութերը լուսաբանում են հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը, ազգային, պետական, ռազմական գործիչների կոչերը, ելույթները, անցած ուղին, ձեռքբերումները: 1918 թ. մայիսյան հաղթանակները ստիպեցին հակառակորդին հաշվի նստել հայ ժողովրդի կամքի հետ և ճանաչել նրա անկախ ապրելու իրավունքը: Ալբոմը յուրովի կոչ է նոր սերնդին լիարժեք քաղաքացի դաստիարակելու, պետական գիտակցություն սերմանելու ճանապարհին: Հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը, դրվեց պետական շինարարության հիմքերը, հայ ժողովուրդը թևակոխեց հայոց նորագույն պատմության ժամանակահատվածը: Անկախության հռչակումը շրջադարձ եղավ հայ ժողովրդի քաղաքական և հոգևոր մշակութային կյանքում: Դրվեցին պետականության հիմնասյուները, որոնց վրա կառուցվեց խորհրդային, ապա երրորդ հանրապետությունը: Ալբոմը նախատեսված է հանրության բոլոր տարիքային խմբերի՝ աշակերտների, ուսանողների, մտավորականության տարբեր շերտերի, աշխարհասփյուռ հայության համար:

Այս շնորհաշատ գործում մեզ օգնեցին և մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Հայ հեղափոխական դաշնակցություն թանգարան-հիմնադրամին, Հայաստանի պատմության թանգարանին, Հայաստանի ազգային արխիվին, Սարգսրապատի ազգագրության թանգարանին:

Գաբրիել Փանոսյան, Սեդա Գալստյան

Սիրելի Հայ ժողովուրդ

Ֆրեզկոյի Հ.Յ.Դ. Սողոմոն Թեհլիրեան Կոմիտեությունը, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության 100-ամեակի առիթով կը շնորհաւորէ Հայ ժողովուրդի պատմական իրագործումը՝ Վեց դարերէ անթելուած կրակի կայծի բոցավառումը:

Այս առիթով կ'ուզանք մեր խորին յարգանքը մատուցելու այն բոլոր հերոսներուն, որոնք առանց սակարկութեան իրենց կենքը նուիրաբերեցին Հայաստանի նոր բոցավառող կրակին:

Մեզի ծանօթ անունները շատ են, սակայն անծանօթները շատ անլի: Կը խոնարհինք բոլոր նահատակ հերոսներու յիշատակին առջեւ:

Այդ հերոսներու յիշատակը վառ կը մնայ մեր յիշողութեան մէջ եւ իրենց բոցավառած կրակը մինչեւ այսօր կը ջերմացնէ նոր սերունդներու սրտերը:

Այսօր մեր Հերոսածին զինուորները Արցախի եւ Հայաստանի սահմաններուն վրայ, հերոսական ակտերով, իրենց նահատակ նախնիքներուն ջախը միշտ վեր բրնձ ուխտած են անոնց սկսած սրբազան գործը իր լրումին հասցնել:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան 100-ամեակի առիթով այս նկարներու եւ փաստաթղթերու բացատրողական Ալպոմի պատրաստութեան եւ հրատարակութեան համար մեր գնահատանքը կը յայտնենք Գաբրիէլ Փանոսեանին եւ Սեդա Գալստեանին: Նոյնպէս մեր գնահատանքը կ'ուզենք յայտնել բոլոր անոնց որոնք իրենց մասնակցութիւնը բերին այս գործի յաջողութեան համար:

Մենք կը հաւատանք որ այս Ալպոմի հրատարակութեան մեր հովանաւորութիւնը տալով, նպաստած կ'ըլլանք հանրութեան նոր անտիպ տեղեկութիւններ փոխանցելու եւ պատմութեան մեր չնչին մասնակցութիւնը բերած ըլլալու:

Տօնդ Շնորհաւոր Հայ ժողովուրդ

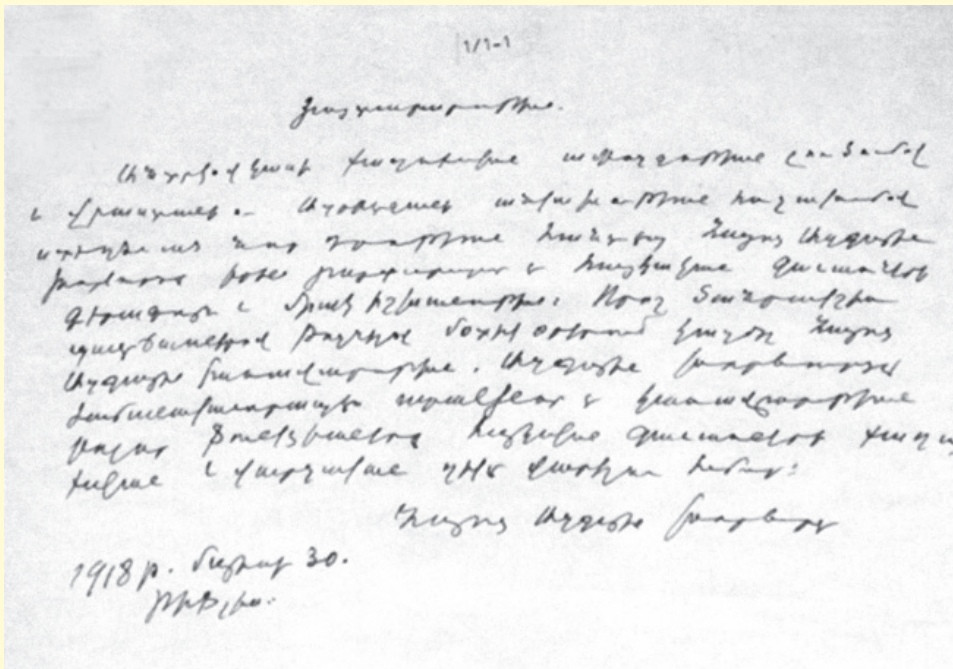
Արժանի եւ շնորհակալ գործ

Հանրության դատին է ներկայացվել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության 100-ամյակին նվիրված մի արժանի եւ շնորհակալ նախաձեռնություն: Առաջին Հանրապետության պատմության վավերագրումը, ժամանակին արված լուսանկարների միջոցով, հնարավորություն է այդ պատմությունը ընկալելու, որպէս կենդանի ու շոշափելի իրողություն՝ իր գործիչներով ու մթնոլորտով: Ձեռագրերի, փաստաթղթերի եւ դիմանկարների հետաքրքիր հավաքածուն մինչ այս հիմնականում պատկանել է արխիվներին, թանգարաններին, որոնցից որոշ նմուշներ հրապարակվում են առաջին անգամ: Այս իմաստով լուսանկարների այս ալբոմը ունի ոչ միայն պատմաճանաչողական, այլեւ գիտական արժեք: Նկատենք, որ նախաձեռնության հեղինակները ցանկացել են հնարավորինս ամբողջական ձեռով ներկայացնել, թե երկուսուկես տարիների ընթացքում հայոց անկախ պետությունը ինչպիսի ձեռքբերումներ ունեցավ պետականության կառուցման, տնտեսական, կրթամշակութային, ընկերային եւ այլ մարզերում: Ալբոմը ուսումնասիրողի մոտ կամրապնդի այն համոզումը, որ չնայած ընձեռված սահմանափակ հնարավորություններին, ներքին ու արտաքին լրջագույն մարտահրավերներին, մանուկ պետության առաջնորդ այրերը, հուսալի ժողովրդի հավատի ուժին ապավինած, հասցրել են այնպիսի ամուր հիմքեր ստեղծել, որոնք պետականության վեր հառնող շենքը անսասան պիտի պահեն զալիք բոլոր ցնցումներից եւ աղետներից:

Հարկ է ավելացնել, որ պատմական ժամանակահատվածի լուսաբանման համար կարելու են ըստ թեմատիկ բաժինների ուղեկցող ոչ ընդարձակ, բայց տարողունակ պատմագիտական մեկնաբանությունները: Ալբոմի հետ ծանոթացումը կարծում ենք բավարար «սնունդ» են որոշակի պատկերացում կազմելու համար Հայոց պետականության հերոսական երկունքի եւ պետության կերտման ողիսականի մասին:

Կատարված գնահատելի աշխատանքի համար դրվատանքի խոսքերի են արժանի վերջինիս հովանավորությունը ստանձնած Ֆրեզկոյի «Սողոմոն Թեհլիրեյան» կոմիտեությունը, ինչպէս եւ ալբոմի նյութերը պատրաստողներն ու այն կազմողները:

ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն մարմին

1918-ի ՄԱՅԻՍԻ 28-ԻՆ ՀՌԱՊԱՐԱԿՎԵԼ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԴՐՎԵԼ Է ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՍԿԻԶԲԸ:
ՄԱՅԻՍԻ 28-ԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ՝ ԱՐԱՄՅԱՆՑԻ
ՏԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ (ՀԱԽ)
ՀՌԱՊԱՐԱԿՎԵԼ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ:
1918 Թ ՄԱՅԻՍԻ 31-ԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԵԼ Է ՆԻԿՈԼ
ԱՂԲԱԼՅԱՆԻ ՄՇԱԿԱԾ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ՀՌԱԿԱԳԻՐԸ

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ազրբեյջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ, Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարություն՝ Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական դեկր վարելու համար:

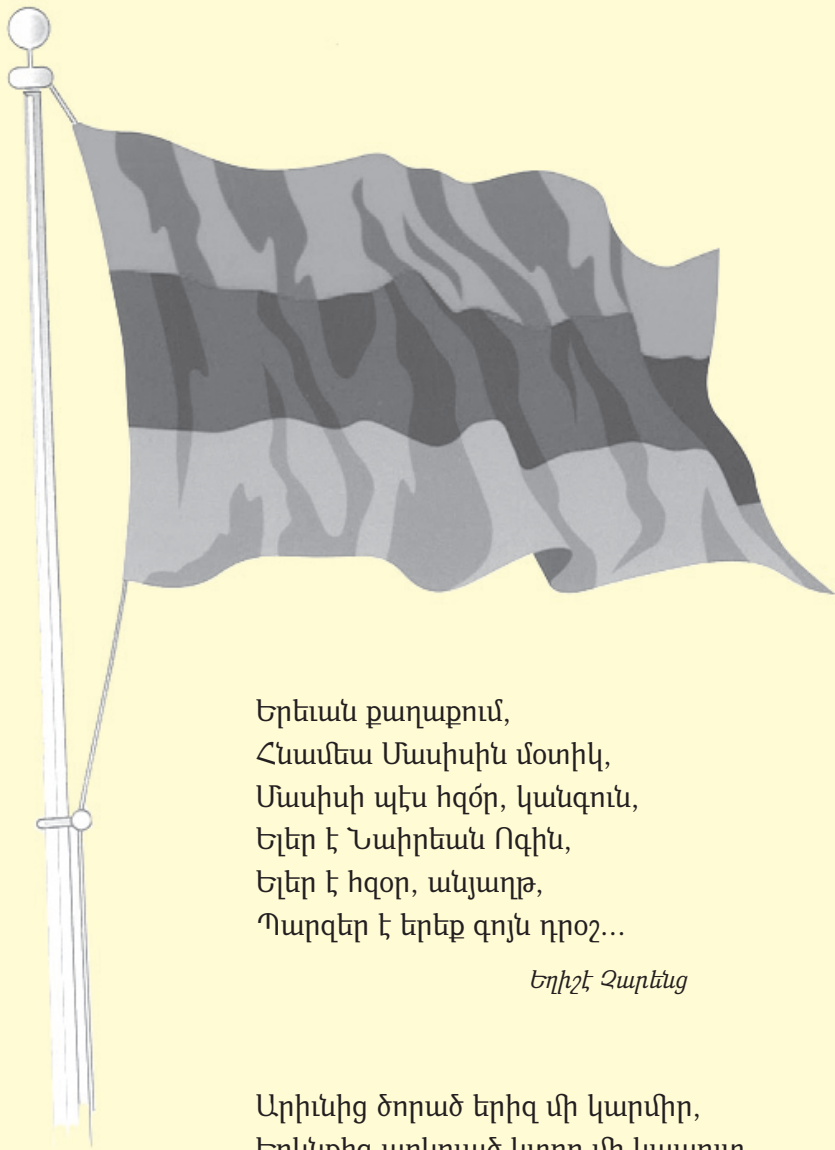
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1918 թ. մայիս 30

ԹԻՖԼԻՍ

Թիֆլիսի Սեյմի շենքը որպես ստորագրվել է անկախության հռչակագիրը

Երեւան քաղաքում,
Հնամեա Մասիսին մօտիկ,
Մասիսի պէս հզօր, կանգուն,
Ելեր է Նաիրեան Ոգին,
Ելեր է հզօր, անյաղթ,
Պարզեր է երեք գոյն դրօշ...

Եղիշէ Չարենց

Արիւնից ծորած երիզ մի կարմիր,
Երկնքից պոկուած կտոր մի կապոյտ,
Հասուն հասկերի շող նարնջագոյն,
Եւ վեց դարերի խաւարի վրայ
Դրօշ Եռագոյն...

Անդրանիկ Ծառուկեան

ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԵՐ, ԶԻՆԱՆՇԱՆ ԵՎ ՏՈՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես կազմակերպված պետություն, ընդունեց պետական խորհրդանիշերը: 1918 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին ժամանակավորապես՝ մինչև սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, Հայաստանի խորհուրդը եռագույնը (կարմիր, կապույտ և նարնջի գույներով) հռչակեց որպես հանրապետության ազգային-պետական դրոշ: Գույներից կարմիրը խորհրդանշում էր ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի թափած արյունը, կապույտը՝ Հայաստանի ջինջ երկինքը և նարնջին՝ աշխատանքի խտացումը: Ի դեպ, Նոր Նախիջևանից Ա. Խատիսյանին ուղղված նամակով և ծիածանակերպ դրոշի մի քանի ջրաներկ պատկերներով եռագույնի վերաբերյալ իր գոհունակությունն ու նկատառումներն էր արտահայտել մեծանուն գեղանկարիչ Մարտիրոս Սարյանը: Եռագույնի հետ միաժամանակ Հայաստանի Հանրապետության պետական հիմն (օրհներգ) ճանաչվեց ազատության երգիչ Մ. Նալբանդյանի խոսքերով գրված «Մեր հայրենիք» հայրենասիրական երգը:

Ավելի ուշ՝ 1920 թ. հուլիսին, դարձյալ ժամանակավորապես, կառավարությունը հաստատեց ճարտարապետ Ա. Թամանյանի կազմած և նկարիչ Հ. Կոջոյանի ձևավորած ՀՀ զինանշանի (գերբի) նախագիծը: Կարծիք կա, որ Հայոց զինանշանի վրա տիրողաբար պատկերված առյուծը և արծիվը՝ իբրև գաղափար, մարմնավորում են երկու՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանները, այսինքն՝ վերջնանպատակը երկու Հայաստանների միասնացման հասնելն էր: Հատկանշական է, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության այդ երեք պետական խորհրդանիշերը՝ դրոշը, օրհներգը և զինանշանը, դարավերջին ժառանգորդաբար ընդունեց Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը:

Առանձին օրենքով սահմանվեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության պետական և ազգային-կրոնական տոները՝ Նոր տարվա, Ծննդյան, Վարդանանց, Տյառնընդատաջի, Զատիկի, Մայիսի 1-ի, Թարգմանչաց, Վարդավառի, Օգոստոսի 1-ի և այլն: Հռչակված էր բոլոր կրոնների (խղճի) կատարյալ ազատություն և հավասարություն: Կանոնավորվեցին պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունները

Առաջին հանրապետություն զինանշան

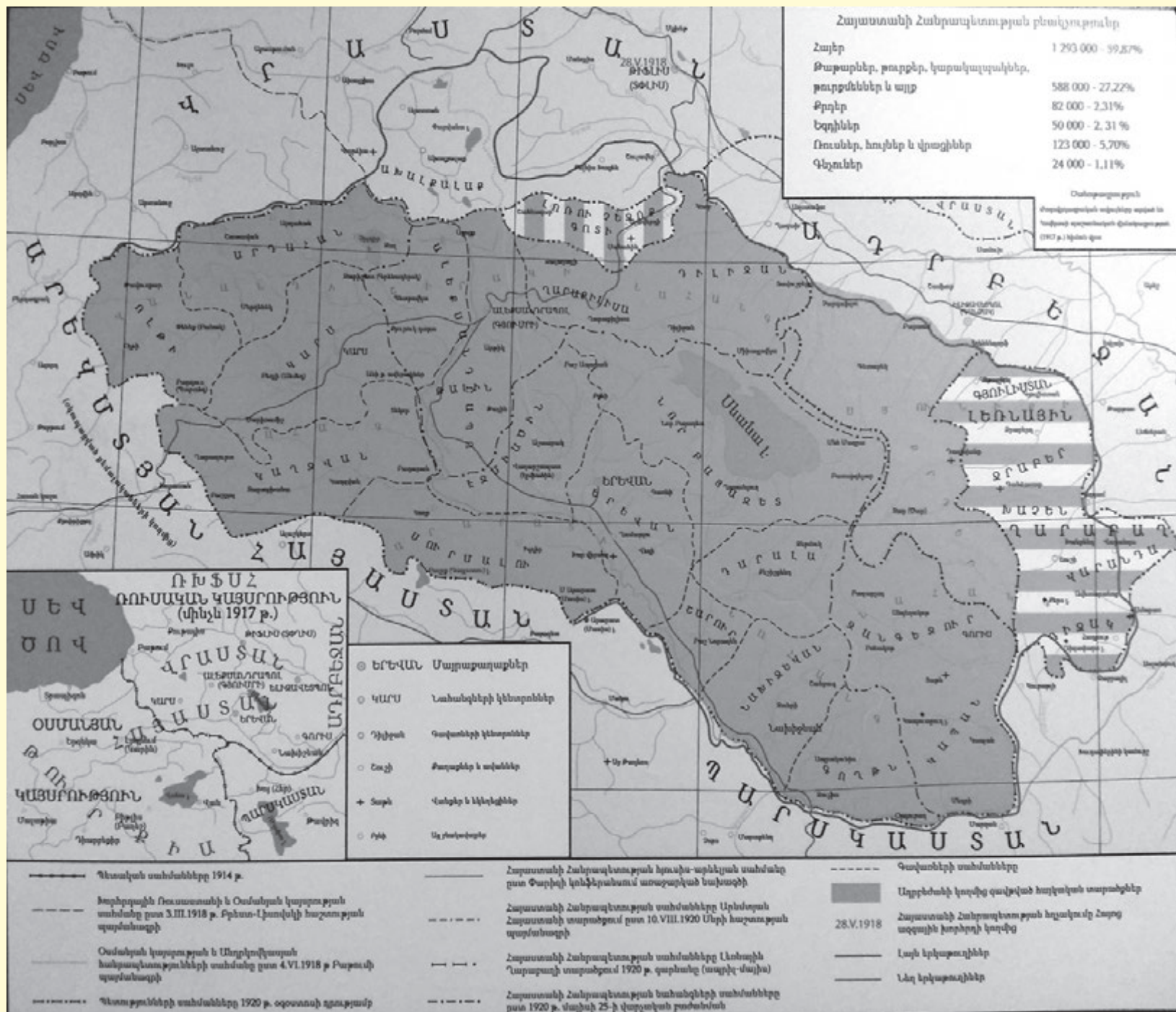
«ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ», ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐՀՆԵՐԳԸ

Մեր Հայրենիք, թշվառ անտեր,
Որ ապրել է դարե դար
Իր որդիքը արդ կանչում է
Ազատ, անկախ Հայաստան:

Ահա եղբայր քեզ մի դրոշ,
Զոր իմ ձեռքով գործեցի
Գիշերները ես քուն չեղա,
Արտասուքով լվացի:

Նայիր նրան երեք գույնով,
Նվիրական մեկ նշան
Թող փողփողի թշնամու դեմ
Թող միշտ պանծա Հայաստան:

Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի՝ որ յուր ազգի
Ազատության կգոհվի:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ 1879-1919

Հասարակական, պետական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ, 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Որպես Հայոց ազգային խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Մանուկյանը 1917 թ. գալիս է Երևան և գլխավորում նորաստեղծ Հատուկ կոմիտեն: 1918 թ. նա ստանձնում է դիկտատորի լիազորություններ: Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի մարտերի ժամանակ նրա վրա էր դրված հայկական բանակի թիկունքի ապահովումը:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո նա փաստացի ղեկավարել է երկիրը մինչև՝ Թիֆլիսում ստեղծված ՀՀ առաջին կառավարության՝ Հ. Քաջազնունու գլխավորությամբ (1918 թ. հուլիսի 23) Երևան փոխադրվելը: Նոր կառավարության կազմում Արամ Մանուկյանը ներքին գործերի նախարար էր և այդ պաշտոնը վարեց մինչև իր մահը:

«Մեր կուսակցության մեջ ոչ ոք Արամի աստղը չունի: Եւ ինչպես հոյակապ փայլում է այդ աստղը: Լավ լսիր, թէ ինչ եմ ասում քեզ: Հեռուից թէ մօտից ուշադիր հետեւել եմ ու հետեւում եմ իր գործերին: Մեծ մարդկանց յատուկ քայլերով, թռիչքներով է առաջանում: Արդեն Վանի հերոսամարտը կազմակերպելով ու վարելով՝ Արամը դուրս եկավ մեր կուսակցության սահմաններից ու դարձավ ազգային դեմք՝ Վասպուրականի հերոսը: Իսկ այժմ մեր այս անհնարին ծանր պայմաններում, մեր աչքերի առջեւ՝ տես ինչեր է անում: Քեզ բան եմ ասում,

- մարդ չէ, հրաշք է...: Արամն է, որ լուսատուում է բոլորիս ճամբան, եւ քանի նա կայ, կասկած չունեմ, որ յաջողելու ենք եւ լոյս աշխարհ ենք դուրս գալու այս... խոր վիրապից: Լավ լսիր, Արամն էլ միայն մերը չէ, միայն Դաշնակցության չէ, նա բոլորինն է: Մի տես, ինչպես է գերել, իր ու գործին հետ կապել ժողովրդականներին, այն ժողովրդականներին՝ որ Դաշնակցության համար լավ խօսք չունեին պահած: Մազերս ճերմակել են Դաշնակցության մեջ, բայց նման բան լսած ու տեսած չկամ: Արամի աստղին հավատում ենք ոչ միայն մենք՝ դաշնակցականներս, այլե՛ւ նրանք՝ ժողովրդականները ու բոլորը»:

(Ս. Օհանջանեանի խոսքերէն)

«... Երբ գիշերը գա, մըրնէք ձեր հոգու սենյակը, խոսէք ձեր խղճի հետ և ասէք, արդյո՞ք աշխատել եք հայ ժողովրդի համար այնպես ինչպես Արամը, եղել եք այնքան անզնազոհ որքան Արամը, փվել եք ձեր ամբողջ կյանքը հայ ժողովրդին ինչպես Արամը...»

Նիկոլ Աղբալյան

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ

Հայրենիքը վտանգված է: Արհավիրքը ծավալվում է շտապկոտ արագությամբ, ուստի ժամանակը չի սպասում, օրը տարվա չափ արժեք ունի: Ամեն ոք պիտի լցվի պարտականության գիտակցությամբ և կանգնի իր դիրքի վրա: Այս է պահանջում հայ ժողովրդի հավաքական կամքը, այդ է պահանջում ժամը:

Ազգային Խորհուրդը որոշել է կանգ չառնել ոչ նյութական և ոչ էլ բարոյական զոհողության առաջ: Բոլոր հայաբնակ գավառները հա-

սարակական գործիչներ ու զինվորական լիազորներ են ճամբված՝ հայ զինվորներին հավաքելու համար:

Վերջին անգամ դիմում եմ ձեզ, ձեր ամուր հավատքին, ձեր խորունկ հայրենասիրությանը:

Կոչն ամենքիդ ենք ուղղում: Ամենքը պիտի ոտքի ելնեն՝ զենք դառնալու կամ զինվորի դժվարին բեռը թեթևացնելու համար, ամենքն պիտի իրենց մասնակցության բաժինը երևան հանեն, ծերն ու երիտասարդը, հարուստն ու աղքատը, տղամարդն ու կինը, ամենքը, ամենքը...

*Երևանի Հայոց Ազգային ու Զինվորական Խորհուրդների
հապուկ կոմիտեի № 1 կոչից
Նախագահ Արամ Մանուկյան
1918 թ. մայիս 21
Երևան*

(ՀՀ պետական արխիվ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 2, թ. 5; մեքենագիր)

Արամ Մանուկյանի զինվորական հագուստը և Հ.Յ. Դ կրծքանշանը

ԿՈՉ

1918թ. 7 հոկտեմբեր
Երևան

Ամեն օր մեր երկրի բոլոր անկյուններից տասնյակ հուսահատ դիմումներ են ստացվում՝ ճանապարհների վրա, պատերի տակ ու փողոցներում թափառող հազարավոր որբերը վերահաս վտանգից փրկելու մասին:

Հյուժիված ու անճար նրանց կմախքները դեպքերում են Երևանի մայրերի վրա, Էջմիածնի դաշտերում, Գրր-Բուլաղում, Նոր-Բայազետում, Դիլիջանի գյուղերում:

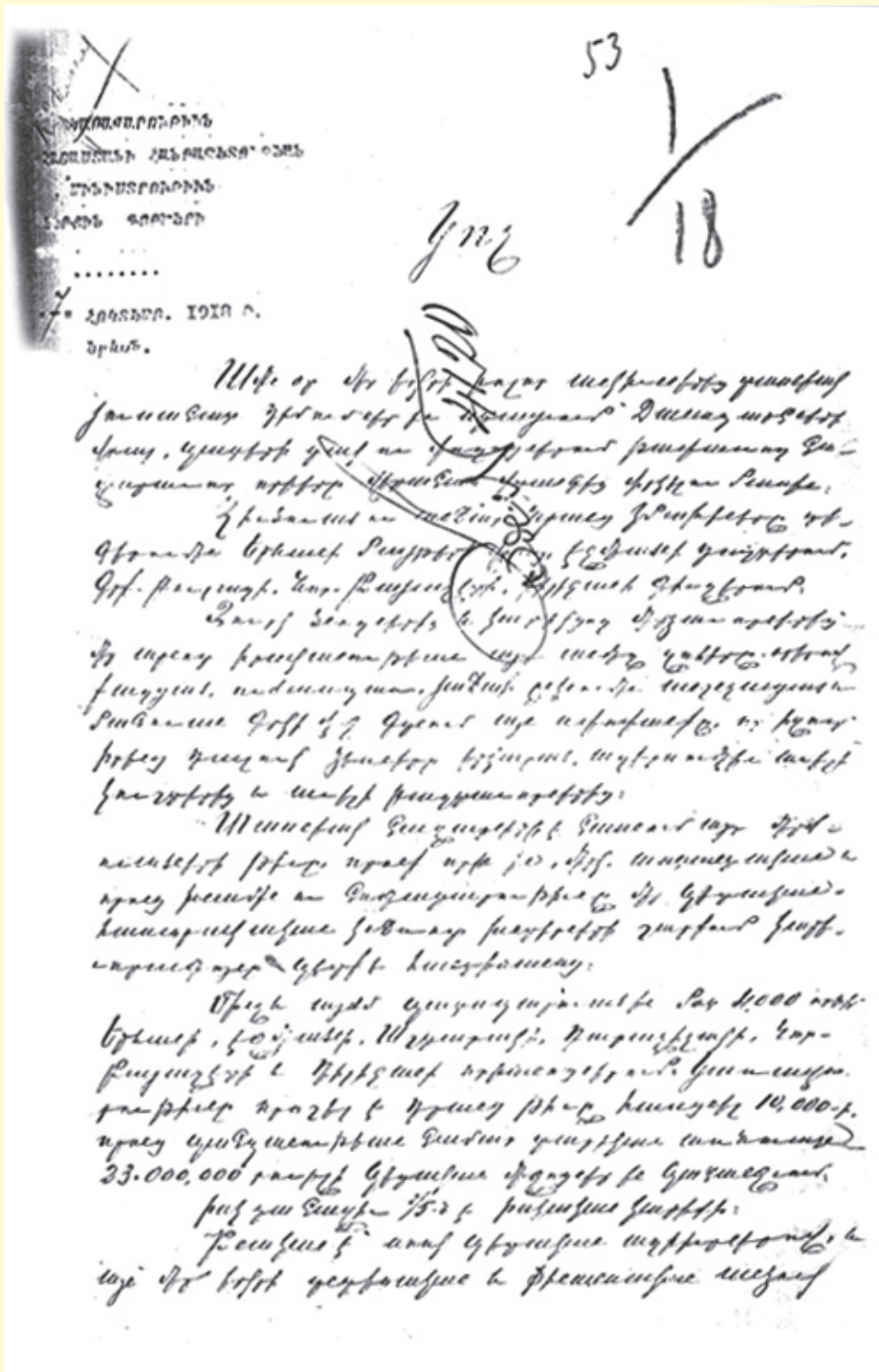
Ջուրկ ծնողներից և կարեկցող մերձավորներից, մեր արնոտ իրականության այս անմեղ զոհերը, օրերով քաղցած, ուժասպառ, հաճախ ընկնում են անշնչացած ու մահվան գրկի մեջ, զրնում այն սիրտհանքը, որ իզուր իրենց դարով ձեռները երկարած աղերսում են ավելի կուշտներից և ավելի բախտավորներից:

Տասնյակ հազարների է հասնում այդ մերժվածների թիվը, որոնք որբ են, մերկ, սատանդական, և որոնց ինսուլին ու հոգաբարությունը մեր պետական-հասարակական կնճռուր խնդիրների շարքում կարևորագույնը պետք է հանդիսանա:

Մինչև այժմ պատրաստված են մոտ 4000 որբեր Էջմիածնի, Աշտարակի, Դարաշիչակի, Նոր-Բայազետի և Դիլիջանի որբանոցներում: Կառավարությունը որոշել է դրանց թիվը հասցնել 10 000-ի, որոնց պահպանության համար տարեկան առնվազն 23 000 000 ոտրի պետական միջոցներն են պահանջվում:

Իսկ դա հազիվ 1/5-ն է իսկական կարիքի: Բնական է՝ սոսկ պետական աղբյուրներով և այն՝ մեր երկրի փնտռական և ֆինանսական անձուկ վիճակի արդի պայմաններում, մեր մանուկ կառավարությունից, որի առաջ բազմաթիվ հոգների ու կարիքների կողքին ծառացած է գաղթականական ծանր գործը, ավելին պահանջել անկարելի է, եթե հասարակությունը վերջապես դուրս չափրի գա իր անտարբեր հանդիսատեսի քարացած դերից:

Ժողովուրդների երջանկությունը պայմանավորվում է նրանց ինքնօգնության բնագործով և արեղծագործող աշխատունակությամբ: Առավել ևս այդ հատկությունները պետք է հայրնաբերե մեր ժողովուրդը, որ ճակատագրական անագորույն հարվածների տակ մեկուսացած ամենքից՝ այսօր թողնված է իր բախրին, իր կամքին և իր ուժերին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

Յ Ա Ր Գ Ա Ն Ք
ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ

Վարչապետ Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ և պատերազմական նախարար ԶՈՐ. Ս. ԱՐԱՐԱՆՅԱՆ
և րաբուհեն Զանգեզուր գոյացող զինուորիկները

ՀԱՅԵՐԸ ՊԵՏՔ Է ՈՐ ԱԿՍԻՆ ԻՐԵՆՑ ԱՆԿԱՅԻՆԻԹԵԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅՈՑԱԸ ԻՐԵՆՑ
ՎՐԱՅ ԳՆԵԼ.

«Սոսիալական Քաջաց զինվ իր-
կանց որհան հասանեն այն-
հան ունեն»
ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«ԻՄեր սոսիալական իրկարե-
յեն, ոմունք պիտի լայնան-
մեր բանակին միջոցառ»
Ա. ԱՆՈՐՈՆԵԱՆ

ARMENIA PRESS, 217 EAST 20TH ST., NEW YORK, N. Y.

Հայոց անկախ պետականության կայացման ամենագործող կռվան-
ներից մեկը սեփական ազգային բանակի ստեղծումն էր: Հայկական
զինվորական խմբերը՝ հանձինս հայկական 8 կամավորական ջոկատ-
ների և դրանց վերակազմավորումից հետո հայկական 6 կանոնավոր
ազգային հրաձգային գումարտակների. որոնք հետագայում կազմե-
ցին նոր ձևավորվող հայկական ազգային բանակային զորակազմի
հիմքը: 1917թ. վերջին և 1918թ. սկզբին կազմավորված հայկական
առանձին բանակային կորպուսն արմատապես վերակառուցվեց:
Հրամանատարն էր գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, իսկ շտաբի (սպա-
յակույտի) պետը՝ գեներալ Ե. Վիշինսկին: Հայկական զորքի կոմիսա-
րը սկզբում Դրոն էր, այնուհետև՝ Հակոբ Զավրյանը, ապա՝ Սարգիս
Մանասյանը: 1918թ. սեպտեմբերին այն լուծարվեց և կազմվեց դիվի-
զիա՝ գեներալ Մովսես Սիլիկյանի (1862-1937) հրամանատարությամբ:
Դիվիզիայի զորայինների ընդհանուր թիվը հասնում էր 16 հազարի;
1919թ. ապրիլի 25-ին ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ՝ գեներալ
Թովմաս Նազարբեկյանի (1855-1931) գլխավորությամբ, որը ստանձ-
նեց նաև բանակի սպարապետությունը: Հանրապետության ռազմա-
կան նախարարն էր գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը (1873-1937):

Կազմալուծվեցին ՀՀ տարածքում գտնվող կամավոր հայդու-
կային խմբերը: Բաթումի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն՝
Հայաստանը պարտավորվում էր կազմացրել երկրի տարածքում
գտնվող բոլոր ոչ կանոնավոր զորախմբերը: Մասնավորապես խոսքը
վերաբերում է փառաբանված հայդուկապետ Անդրանիկի գլխավորած
հավաքական զորաջոկատին: Գեներալ Անդրանիկը որոշակի տարա-
ձայնություններ ունենալով կառավարության հետ 1919թ. գարնանը իր
սուրը և զենքերը հանձնեց կաթողիկոսին և հեռացավ Հայաստանից:
Ազգային հերոս Անդրանիկը արտասահմանում շարունակեց իր ազ-
գանվեր գործունեությունը:

1919թ. հունվարից, երբ թուրքական զորքը հեռացել էր Անդրկով-
կասից, ավարտվել էր նաև հայ-վրացական պատերազմը կատարվեց
բանակի մասնակի զորացրում: Դրա փոխարեն հայտարարվեց 20-25
տարեկան զինապարտ քաղաքացիների զորակոչ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՅԱԿՈՒՅՏԸ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ 1918Թ

1. Գնդ. Շահխաթունի, 2. Գլխավոր Երիկարեան, 3. Սպայակույրի գնդ. Վեքիլեան, 4. Գնդ. Ապագեան, 5. Պ. Աւերեան, 6. Տեղակալ Սրեփանեան, 7. Գնդ. Լազարեան
Երկրորդ կարգը-1. Դրո, 2. Զոր. Սիլիկեան, 3. Փոխ. գնդ. Տէր Օհանեան, 4. Զոր. Նազարբէկեան, 5. Զոր. Բիրումեան, 6. Գնդավոր Զալինեան
Վարի կարգը-1. Սարգիսեան, 2. Գնդ. Արսէն Շահմազեան, 1918թ.

1919թ. հայկական բանակը վերակառուցվեց զորքի կառավարման համար ավելի հարմար միավորների՝ բրիգադների և գնդերի: Հուլիսին ՀՀ զինված ուժերը բաղկացած էին 2-ական գունդ ունեցող 3 հետևակային բրիգադներից, դեռևս ձևավորվող 2 հեծյալ գնդերից, տեղական նշանակության և առանձին զորամասերից, հրետանային մարտկոցներից և 1 զրահագնացքից: Զորքի քանակը հասնում էր 18 հազ.-ի: Հայկական բանակում ծառայել են ավելի քան 400 այլազգի սպաներ: Արդեն 1920թ հունվարին հանրապետության զորքի թիվը հասնում էր 25 հազարի, աշնանը թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում շուրջ 40հազ., այդ թվում 33 գեներալ և 2000-ից ավելի սպա:

Կարսում ստեղծվել է ռազմական օդանավակայան, որտեղ տեղակայվել են Ֆրանսիայից բերված առաջին օդանավերը: 1920թ. սեպտեմբերին Սևանա լճում փորձարկվել է «Աշոտ Երկաթ» ռազմանավը: Այսպիսով հայոց պետականության կազմավորմանը զուգընթաց ձևավորվեց նաև նրա ազգային բանակը՝ երկիրը և պետությունը արտաքին վտանգներից պաշտպանող հիմնական ուժը:

1919թ. մայիսի 26-ին ՀՀ Կառավարության որոշմամբ հաստատվեց, , Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար, , շքանշանը, 1920թ. հունիսի 2-ին՝ «Սուրբ վարդան Զորավար» ու «Մեծն Տրդատ» շքանշանները:

Բանակի կազմավորման համար Երևանում ստեղծվեց Հատուկ կոմիտե: Հայկական զորամասեր կազմավորելու համար Երևան եկան գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը, գնդապետներ Դանիել բեկ Փիրումյանը, Զալինյանը, Ն. Ղորղանյանը, հայկական կորպուսի կոմիսար Դրաստամատ Կանայանը: Կոմիտեի ջանքերով կազմավորվեցին կամավորական ջոկատներ: Երկիրը պաշտպանելու համար հրամայական էր դառնում ռազմաճակատի ամրապնդումը: Սև ծովի ափերից՝ Տրապիզոնից մինչև Վանա լիճ, թուրքերի դեմ կանգնած էին գերազանցապես հայկական խմբեր և նոր կազմավորված զորամասեր: Երզնկայի ուղղությամբ ընդհանուր հրամանատարը Անդրանիկն էր: Խիզախաբար զործում էին Սեբաստացի Մուրադի, Սեպուհի, Պանդուխտի, Թորգոմի և այլ հայդուկների կամավորական ջոկատները:

Առանձին հայկական կորպուսը կազմված էր երկու դիվիզիայից, մեկ հեծյալ բրիգադից, պահեստի ուժերից, արևմտահայերից ստեղծված զորամիավորումից: Առաջին դիվիզիայի հրամանատարը գեներալ Միքայել Արեշյանն էր, երկրորդինը՝ գեներալ Մովսես Սիլիկյանը,

Ա. Խալիպյան (զորք Երևանի մեջ)

պահեստային զորամիավորմանը՝ գեներալ Ա. Տեր-Հակոբյանը, հեծ-
յալ բրիգադին՝ գնդապետ Ն. Ղորղանյանը, իսկ արևմտահայերից
կազմված Հայկական հատուկ հավաքական ջոկատը գլխավորում էր
դերակալ-գեներալի կոչում ստացած Անդրանիկը:

Ազգային բանակի կազմավորման գործում նշանակալի դեր են
կատարել Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը նրա զինվորական
բաժանմունքը, արևմտահայերի ազգային խորհուրդը, (արևմտահայ
բյուրոն) և նրա ստեղծած ապահովության մարմինը, ինչպես նաև Եր-
ևանի Հայոց ազգային խորհուրդը և անձամբ Երևանի դիկտատոր Ա.
Մանուկյանը:

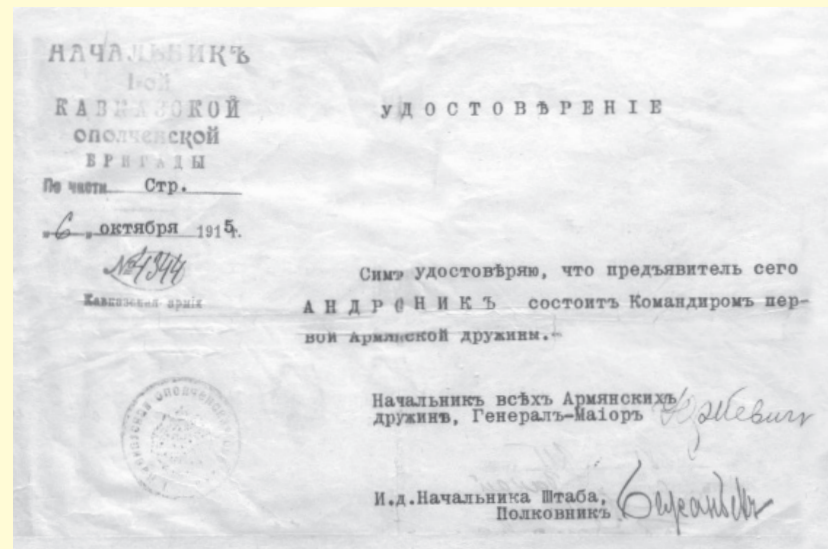
ՀՀ զինվորական նախարարության ձևավորման սկիզբը դրվեց
հունիսի 15-ին՝ գեներալ Հ. Հախվերդյանին նախարար նշանակելու
օրվանից: 1918թ. հուլիսի երկրորդ կեսին հանրապետության կառա-
վարության՝ Երևան ժամանումից հետո, ամբողջ թափով ծավալվեց
բանակային շինարարությունը:

Հայաստանի զինված ուժերի գործադիր ղեկավար մարմինը զին-
վորական նախարարությունն էր: Հանրապետությունն իր զոյության
2.5 տարիներին ունեցել է զինվորական 4 նախարար՝ գեներալ՝ Հ.
Հախվերդյան (1918թ.հունիս-1919թ մարտ), գեներալ Բ. Արարատյան
(1919թ.մարտ-1920թ.ապրիլ), Ռ. Տեր-Մինասյան (1920թ. ապրիլ-նոյեմ-
բեր), Դ. Կանայան(1920թ.նոյեմբեր-դեկտեմբեր): Նրանք բոլորն էլ
անուրանալի ներդրում են ունեցել ազգային բանակի շինարարության
ու կայացման գործում:

Յուրաքանչյուր բանակի ամրության գլխավոր հենասյուներից մե-
կը, անշուշտ սպայակազմն է Սեփական զինվորական կադրեր պատ-
րաստելու և վերապատրաստելու նպատակով գլխավոր շտաբին կից
բացվեցին սպայական դասընթացներ, ինչպես նաև սպայական նա-
խապատրաստական դպրոց: Ծրագրվել էր Կարսում բացել ռազմա-
կան գիմնազիա: Հայկական բանակը բավականաչափ համարված
էր սպայակազմով: Զինված ուժերում ծառայում էին 33 գեներալներ,
մինչև 250 գնդապետներ: Սպայության ընդհանուր թվաքանակը կազ-
մում էր 1500-ից մինչև 2500 մարդ: Սպայակազմից մի քանի հարյուրը
այլազգիներ էին, իսկ մյուսները՝ նախկինում ռուսական բանակում ծա-
ռայած հայեր, այդ իսկ պատճառով կարևորվում էր հայոց անկախ պե-
տականությանը նվիրված ազգային հոգեբանությամբ սպայակազմի
ձևավորումը: Բանակում գործում էին գնդային քահանաներ:

Հայ քաղաքական ու քաղաքացիական միսիայի անդամներ՝ Բուսրոն քաղաքի և
Հոգի եկեղեցու 1919թ.: Նրանց թվում են՝ Անդրանիկը, Քաջազնունին, Արմեն Գարոն
ու Գարրաշյանը

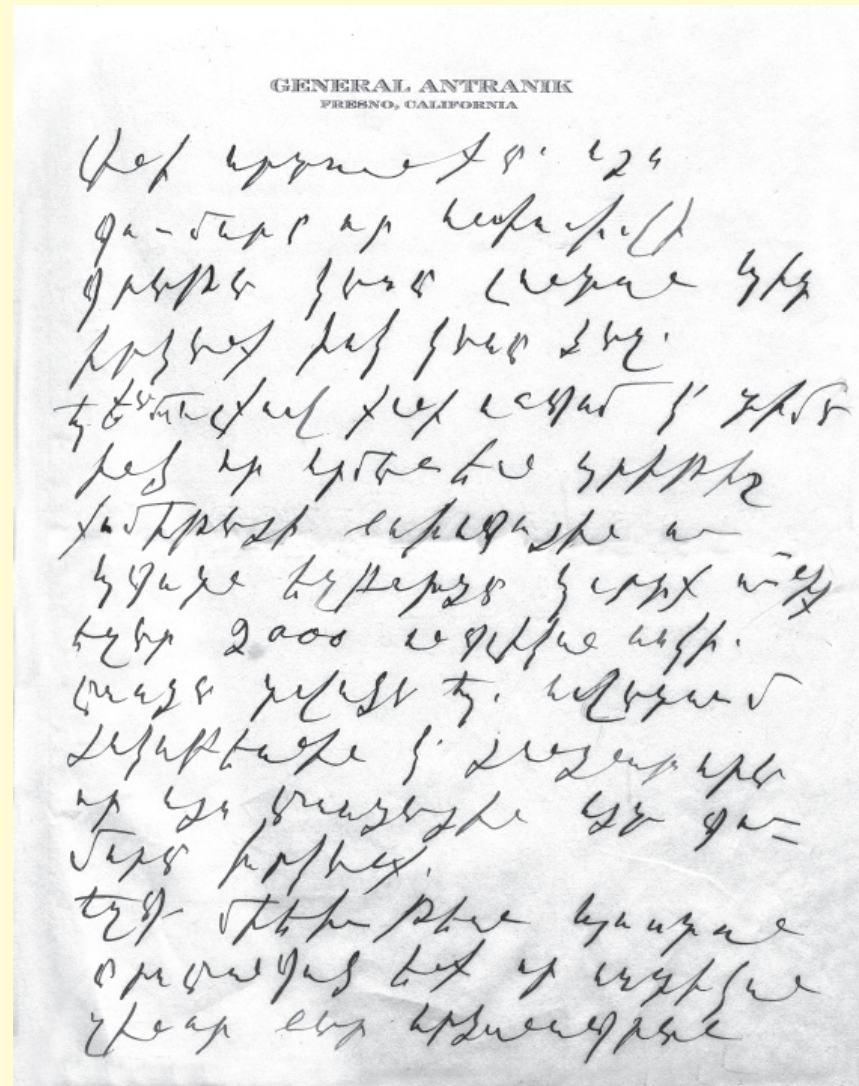
Հայկական առաջին կամավորական ջոկատի հրամանատարի
վկայականը տրված Անդրանիկին

ԱՆԴՐԱՆԻԿ (Օգանյան Անդրանիկ Թորոսի, 1865–1927). ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, զորավար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին Անդրանիկը մեկնել է Թիֆլիս, նշանակվել հայկական առաջին ջոկատի հրամանատար, որը Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական բանակի կազմում աչքի է ընկել Վանի, Բիթլիսի, Մուշի գրավման ժամանակ, Դիլմանի ճակատամարտում (1915 թ., ապրիլ):

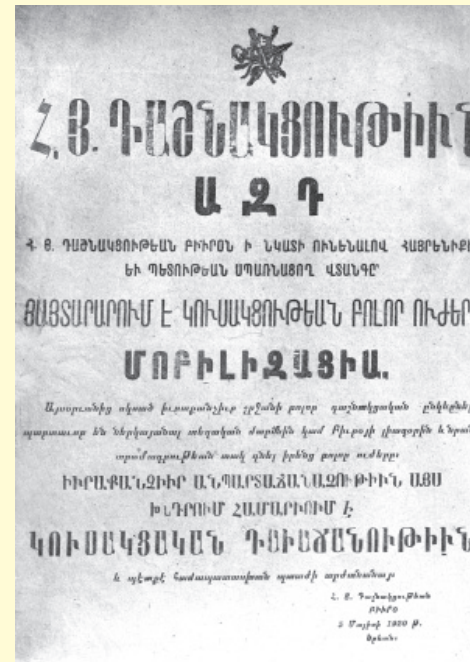
1916–17-ին Թիֆլիսում և Հյուսիսային Կովկասում մեծ աշխատանք է կատարել հայ զաղթականներին բազմակողմանի օգնություն կազմակերպելու գործում, մասնակցել արևմտահայերի առաջին համագումարին: 1918-ի հունվարին Էրզրումի ամրացված շրջանը թուրքական հարձակումից պաշտպանելու համար Անդրանիկը նշանակվել է նոր ձևավորված Հայկական բանակային կորպուսի երկրապահ դիվիզիայի հրամանատար: Նույն ամսին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը Անդրանիկին շնորհել է գեներալ-մայորի կոչում:

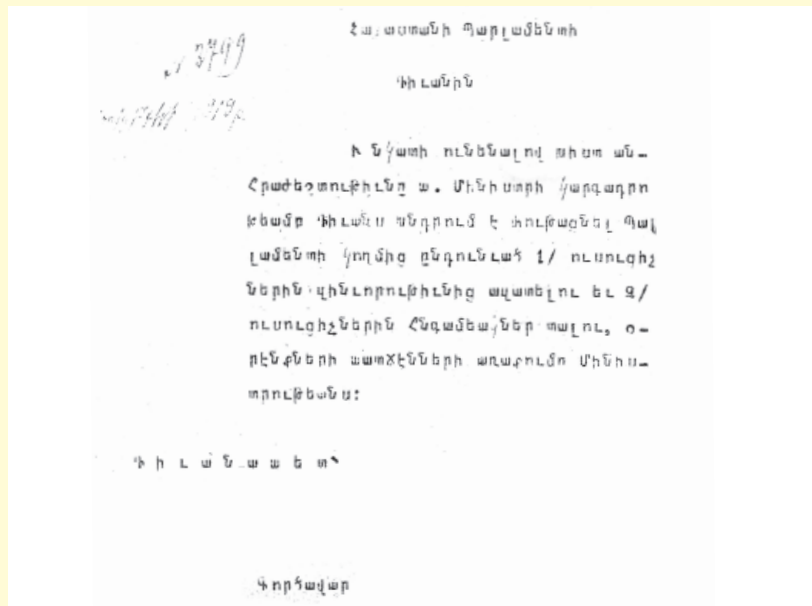
Եգիպտահայերի կողմից նվիրած սուրը Ջորավար Անդրանիկին

Անդրանիկյն իր օգնականներով

10-րդ թեթև մարտական առանձնակի թնդանոթային դիվիզիայի կնիքը

Ուսուցիչներին զինվորական նությունից ազատելու օրենքի հրամանագիրը, 1919

Հայկական բանակի թնդանոթաձիգները Զանգիպասաչի գրավման ժամանակ

ԳԵՆԵՐԱԼ ՀԱՒՎԵՐԴՅԱՆ
Հովհաննես Վասիլի
(1873-1921)

Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին ռազմական նախարար, զինվորական գործիչ
Մասնակցել 1-ին համաշխարհային պատերազմին, եղել է Կովկասյան 2-րդ հեծելազորային կորպուսի հրամանատար: 1918թ. հունիսի 15-ից Հայաստանի հանրապետության զինվորական նախարարն էր: Հանրապետության անկումից հետո բանտարկվել է Մոսկվայում, ապա գնդակահարվել:

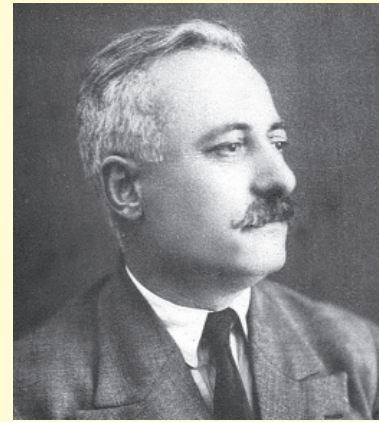
ՀԱՄԱԶԱՄԴ ՄՐՎԱՆԶՅԱՆ
1873 (Վան)-1921 (Երևան)
ՀՀ բանակի գեներալ

ԱՐԱՐԱՏՈՎ
(Արարարյան)
Քրիստափոր Գերասիմի,
(1876-1937). ռազմական գործիչ, գեներալ-մայոր:

1918-ին՝ Հայկական առաջին կորպուսի հրեականային բրիգադի հրամանատար, մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին:

1919-ի մարտին սրացել է հրեականո գեներալ-մայորի կոչում և նշանակվել (մինչև 1920-ի ապրիլը) Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարար:

ՌՈՒԲԵՆ
Տեր-Մինասյան Մինաս
(1882-1951)

Ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:

1915-ին՝ Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, այնուհետև մի խումբ ֆիդայիների հետ անցել է Կովկաս: 1917-18-ին՝ Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, զբաղվել է արևմտահայ գաղթականների տեղավորումը, ապա՝ Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար:

ԴՐՈ
Դրաստամատ Կանայան
(1883-1956)

Ռազմական, քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայկական կամավորական II գնդի հրամանատարն էր: Գլխավորել է 1918 թ. մայիսի 24-28-ը տևող ունեցած Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱԶՄԱՆՅԱՆ
1892 (Կարս)-1920 (Կարս)
ՀՀ բանակի գնդապետ

ՄՈՎՍԵՍ ԳՅՈՒՆԱԶԱՐՅԱՆ
1896 (Օջական)-1921թ. (Երևան)
ՀՀ բանակի սպա

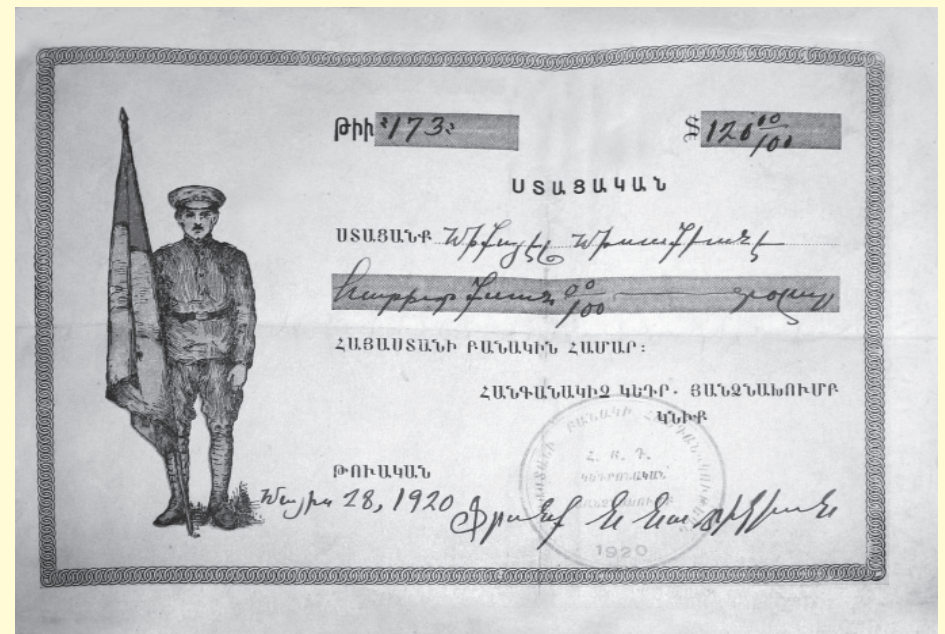
Սմբար Բորոյան, բանակի զեներալ

Համազասպի խումբը

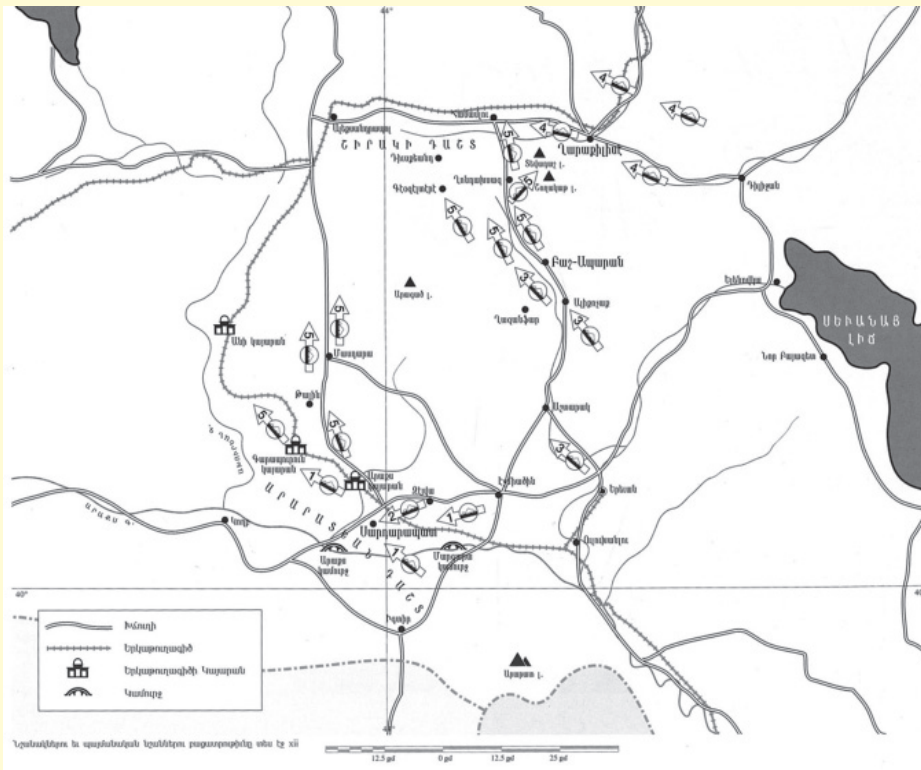

Սմբարյն իր զինակից օգնականներով

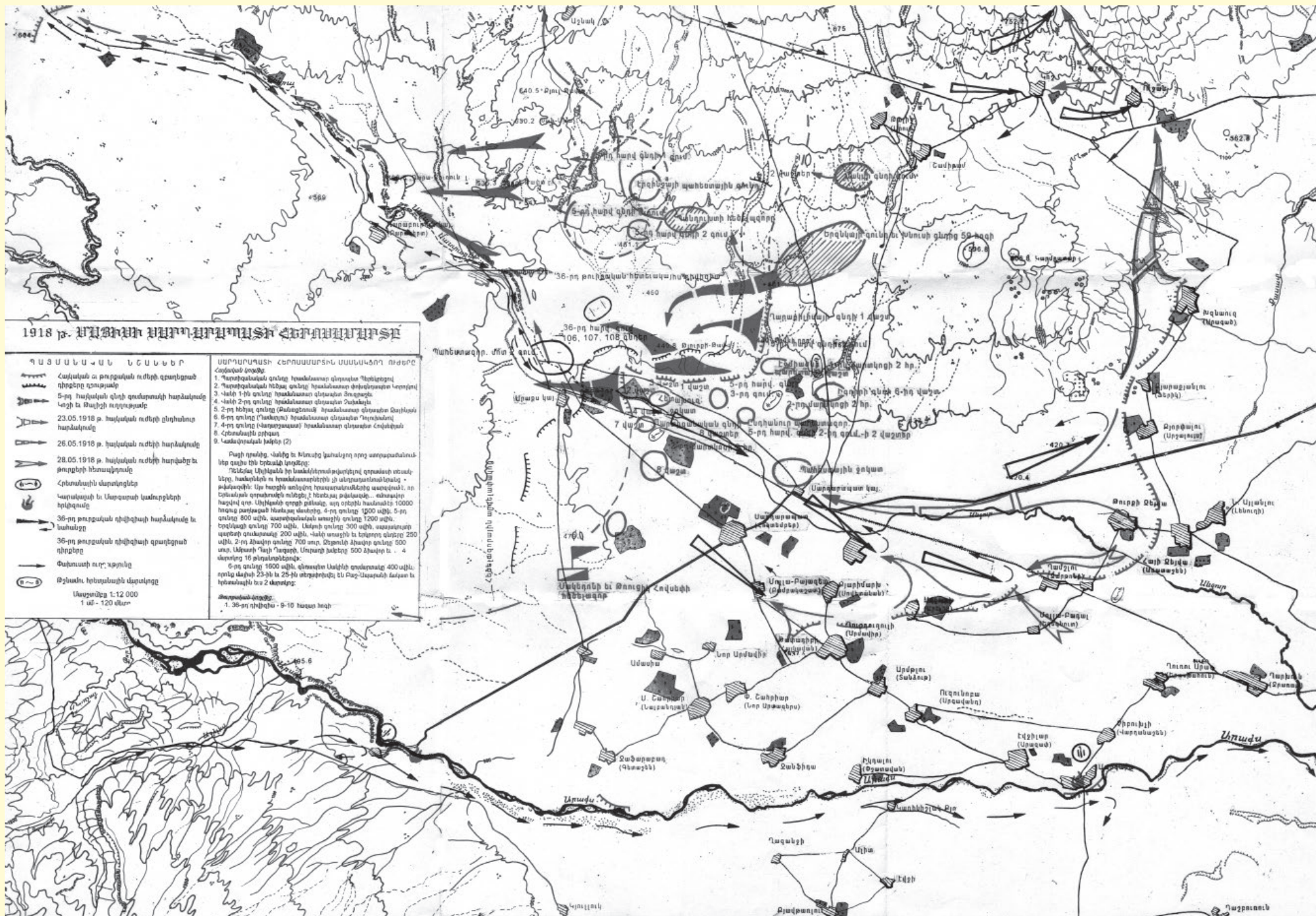

Հայաստանի բանակի կարիքների համար Միքայել Միսակյանին տրված գումարի արացական, 1920 թ.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունների օրերին Օսմանյան Թուրքիան օգտվելով իր հզոր դաշնակից Գերմանիայի աջակցությամբ, ինչպես նաև Կովկասյան ճակատի կազմալուծումից, 1918թ. հունվարի 28-ին խախտեց Երզնկայի զինադադարը (1917թ.դեկտ. 5) և վերսկսեց ռազմական գործողությունները: 1918թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում կազմվեց Անդրկովկասի Սեյմը (խորհրդարան)՝ Ն. Չխենիձեի նախագահությամբ, որը դարձել էր երկրամասի օրենսդիր բարձրագույն մարմինը: Այս ընթացքում շարունակվում էր թուրքական զորքերի առաջընթացը, փետրվարին գրավեցին Դերջանն ու Բաբերդը, մարտի սկզբին՝ Էրզրումը, որտեղից Անդրանիկը, չստանալով ոչ մի օգնական ուժ, հեռացել էր Ալեքսանդրապոլ: Հայկական ուժերը չկարողացան միայնակ պահել 400 կմ երկարությամբ ճակատային գիծը (նախկինում այն պահել էր ռուս. 5 կորպուս): 1918թ. մարտին թուրքերի կողմից գրաված Տրապիզոնում Անդրկովկասի Սեյմը բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ, քանզի Սեյմը չէր ճանաչում Բրեստի պայմանագիրը: Արդեն 1918թ. ապրիլի 11-12 ին, Չխենկելու հրամանով գրեթե առանց կռիվի թուրքերին հանձնվեց լավ ամրացված Կարսի բերդը, որի պաշտպանության հրամանատարն էր գեն. Թ. Նազարբեկյանը: Դրանից հետո Տրապիզոնում գտնվող Սեյմի պատվիրակությունը վերադարձավ Թիֆլիս, քանի որ բանակցություններն արդյունք չտվեցին: Ստեղծված իրադրությունից պարզ էր, որ Թուրքիան չի բավարարվելու պայմանագրով նախատեսված տարածքների բռնագրավմամբ և ներխուժելու է Արլ. Հայաստան: Հայրենիքի պաշտպանության գործը ստանձնեց Արամ Մանուկյանը, ով 1917թ. վերջից գլխավորում էր Երևանի ազգային խորհուրդը: Արամը ստացել էր դիկտատորի լայն լիազորություններ իր ձեռքում կենտրոնացնելով Երևանի նահանգի ռազմական և վարչական իշխանությունը: 1918թ. ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան Սեյմն ընդունեց որոշում երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու վերաբերյալ, որից հետո թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերաճեց թուրք-հայկականի: Թուրքական բանակային 3 կորպուսից կազմված 50-հազ. թուրք. «Կարս» զորամիավորումն առաջադրանք ստացավ նվաճելու ողջ Արլ. Հայաստանը՝

Սարկարապարի հերոսամարտի քարտեզը,
 1918թ., մայիս

հասնելու Բաքու, Դաղատան և Հս. Իրան: Մայիսի 15-ին թուրքերը ներխուժեցին Ալեքսանդրապոլ: Թուրքական 3-րդ 4-րդ բանակային զորախմբերը հրաման ստացան Արարատյան դաշտով մտնելու Երևան: Արագածի հարավ արևմտյան լանջով հիմնական ճանապարհը անցնում էր Սոգյութիով (Սառնաղբյուր): Այստեղ 1918թ.մայիսի 16-ից 22-ը ներառյալ տեղի է ունեցել հաղթական գոյամարտ թուրքերի դեմ: Սոգյութիուի պաշտպանությունը կազմակերպեցին Նիոյի Սարգիսը, Աթաշի Եղիշը, Խչոյի Սերոբը և ուրիշներ: Կարելի է ասել, որ Շիրակի գոյամարտը առաջին անձնվեր, վճռական պայքարն էր թուրքերի դեմ, որն օգնեց Սարդարապատի հաղթանակին:

Երևանյան ուղղությունը պաշտպանող մոտ 10-ից-անոց զորախմբի հրամանատար է նշանակվել գեմ. Մովսես Սիլիկյանը, որի սպայակույտը տեղակայված էր Վաղարշապատում՝ Գևորգյան ճեմարանի շենքում:

Սարդարապատի ուղղությամբ թուրքերը դուրս են բերել 15-ից-անոց զորաբանակ՝ Յաղուր Շևքեթ փաշայի հրամանատարությամբ: Ճակատամարտից առաջ Սիլիկյանը կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին առաջարկել է հեռանալ Սևանի ուղղությամբ՝ նրա անվտանգությունը ապահովելու նպատակով: Սակայն կաթողիկոսը ոչ միայն չի հեռացել Սբ. Էջմիածնից, այլև կարգադրել է կոչնակ հնչեցնել բոլոր եկեղեցիներում՝ ժողովրդին թուրքերի դեմ պայքարի ելնելու հորդորով:

Մայիսի 21-ին տեղի ունեցած կատաղի ճակատամարտում հայկական ուժերը նահանջել են՝ հանձնելով Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Վտանգվել են Սբ Էջմիածինն ու Երևանը, որտեղ բազմահազար արևելահայերից բացի, հավաքվել էին հարյուրազարավոր արևմտահայ գաղթականներ:

Մայիսի 22-ի առավոտյան ժամը 6-ին հայկական զորքը գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ ոչնչացրել է Ղամշլու (այժմ՝ Եղեգնուտ) գյուղի շրջանում կենտրոնացած թուրքական ուժերը՝ ազատագրելով նախօրեին գրավված Սարդարապատը: Առաջին հաղթանակը մեծ ոգևորություն է առաջացնում ժողովրդի մեջ, տարբեր տեղերից եկել են նորանոր խմբեր, միավորվել

Սարդարապատի ջոկատում՝ գնդ. Դ. Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարության ներքո:

Մայիսի 23-ից Սիլիկյանն իր մարտակազմի մի ջոկատ է ուղարկում Բաշ-Ապարանի ճակատ՝ Դրոյի գլխավորությամբ: Սարդարապատում մնացել են Պողոս Բեկ-Փիրումյանի՝ կամավորներից կազմված 5-րդ մահապարտների գունդը, 2 հեծյալ գունդ, Թոռոցիկ Հովսեփի և Պանդուխտի (Միքայել Սերյան) հեծյալները (1000 ձիավոր), աշխարհագրայինների նորակազմ վաշտերը (ավելի քան 1000 կովոդ) և այլ զորամասեր:

Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին (մայիսի 21-29) թշնամին տվել է 3500 սպանված և նահանջել մոտ 60 կմ: Փոխգնդ. Կարապետ Հասան-Փաշայանի (Ղասաբբաշյան) ղեկավարությամբ ստեղծված՝ գունդը (800մարդ) հարվածել է հակառակորդի թիկունքին: Թուրքերը խոճապահար անցել են Ախուրյանի արմ. ափը: Սարդարապատի հերոսամարտը, որտեղ թշնամին առաջին խոշոր պարտությունն է կրել, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի և Հայաստանի համար:

Մայիսի 24-ին Դրոյի զորաջոկատը (շուրջ 5 հզ. մարդ) մտել է Ալի-Քուչակ՝ Էսադ փաշայի հրամանատարությամբ դեպի Բաշ Ապարան գնացող թուրքերին դիմակայելու նպատակով գավառապետ Սեթոյի (Սեդրակ Ջալալյան) հավաքագրած աշխարհագորին (շուրջ 9 հզ. մարդ և 3հզ. դրսեկ ու տեղացի քրդեր) օգնելու համար: Մայիսի 26-ին թուրքական զորամասերն անցել են ընդհանուր հարձակման: Կատաղի մարտերը շարունակվել են մինչև մայիսի 29-ը: Այդ օրը Բաշ Ապարանի ճակատում ջախջախվել է հակառակորդի 2 գունդ և ոչնչացվել ծանր հրետանին: Դրոյի զորքի կազմում թուրքերի դեմ կռվել՝ եզդիների 1500-հոգանոց հեծյալ ջոկատը Ջհանգիր աղայի գլխավորությամբ: Ճակատամարտում զոհվել է հայտնի հարյուրապետ Ջեմլյակը (Հարություն Նանամյան):

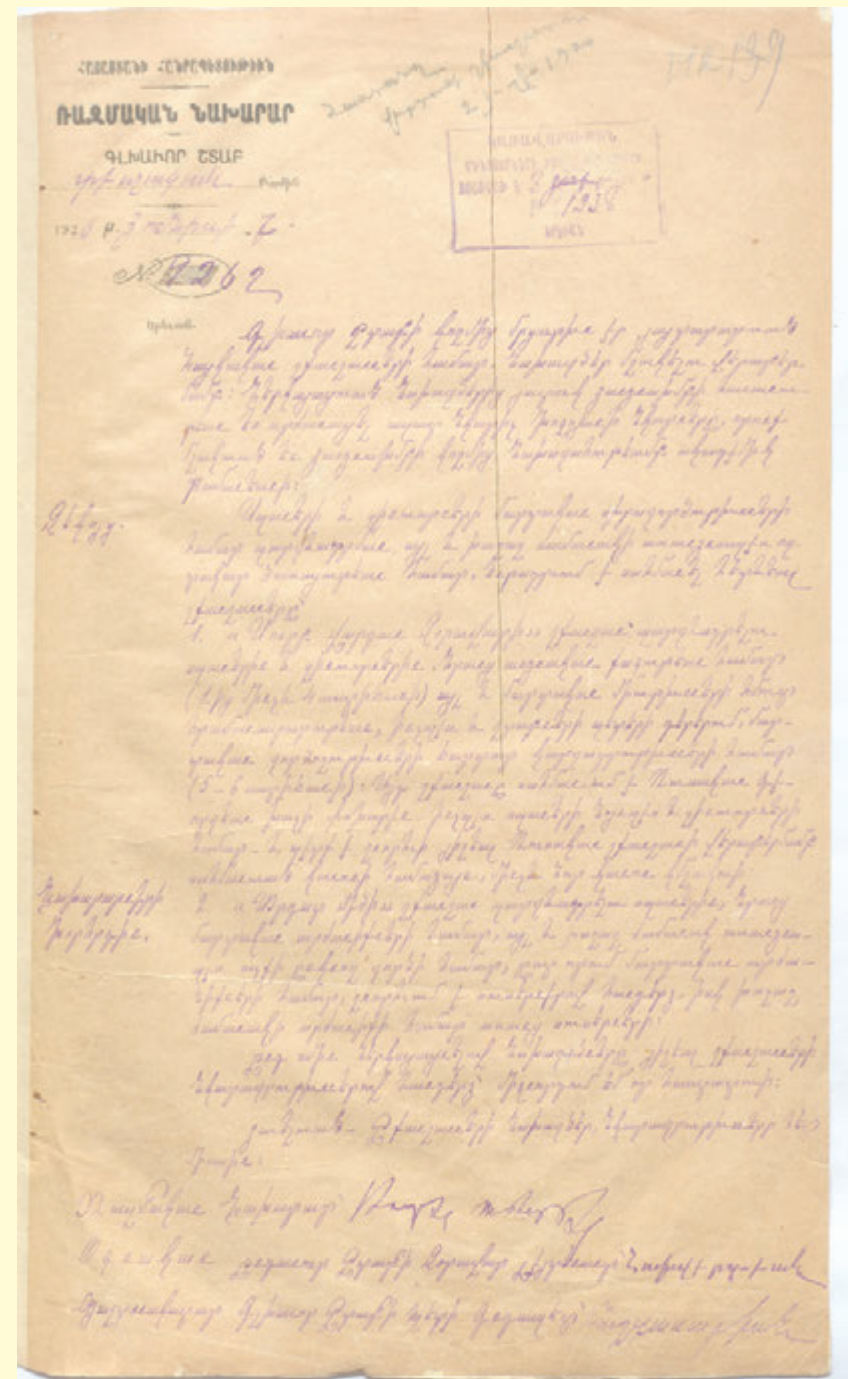
Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական տեղամասերից էր նաև Ղարաքիլիսայի ճակատը: Մայիսի 22-ին Հայկական կորպուսի հրամանատարը (գեներալ Թ. Նազարբեկյան) և սպայակույտը տեղափոխվել են Դիլիջան: Ջալալօղլիի (Ստեփանավան) մոտ մայիսի 21-22-ի մարտերից հետո Անդրանիկի ջոկատը կենտրոնացել է Դսեղ գյուղում և

հետագա գործողություններին չի մասնակցել: Գեն. Նազարբեկյանի հրամանով կորպուսի 1-ին դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդ. Աթաբեկ Բեյ-Մամիկոնյան) և 2 լեռնային մարտկոցներ փոխադրվել են Շահալի (Վահագնի), մնացածները կենտրոնացել են Դիլիջանի մոտ: Հայկական զորքն ունեցել է 6 հզ. զինվոր, 10 հրանոթ և մոտ 20 գնդացիր, թուրքականը՝ (հրմտ. Ջավադ բեյ)՝ 10 հզ. զինվոր, 70 հրանոթ և 40 գնդացիր: Ճակատամարտին մասնակցել է նաև Գարեգին Նժդեհը՝ իր հեծյալ գնդով (100 հեծյալ): Հայկական ուժերը հիմնական հարվածները թուրքերի գերակշիռ ուժերին հասցրել են Ղշլաղ (Դարպաս) գյուղի մոտ, Բզովդալի (Բազում) մատույցներում և Մայմեխ լեռան լանջերին: Մարտերում աչքի են ընկել գնդ. Նիկոլայ Ղորղանյանի (Կորգանով) զորամասը, հերոսաբար զոհված շտաբս-կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի հրետանավորները, և ուրիշներ: Հայերը կրել են զգալի կորուստներ (սպանված, վիրավոր և գերի): Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն՝ կասեցվել է նրա գերակշիռ զորքի առաջխաղացումը դեպի Դիլիջան և Թիֆլիս:

Սարդարապատում աչքի են ընկել նաև հեծելազորային դասակի հրամանատար Հովհաննես Բաղդամյանը, գնդ. Դուրմիսանյանը, գրող Ակսել Բակունցը, լեզվաբան Գրիգոր Ղափանցյանը, որու զինվորականներ Վասիլի Պերեկրեստովը, Սիլինը, հույն Սակելարին, շտաբս կապիտան Տաճատ Հովակիմյանը, բազմաթիվ հոգևորականներ՝ Գարեգին եպս. Հովսեփյանի գլխավորությամբ և ուրիշներ: Մայիսյան հերոսամարտերը ձախողել են հայերին վերջնականապես բնաջնջելու երիտթուրքերի ծրագիրը:

....Արդարև այդ երեք հերոսամարտերը մեր պայքարության ալեծուսի ծովից դուրս ցցված գրանիպե ժայռեր են, որոնց վրա երեք անգամ հայ հայրենիքի թշնամիների կայաաղության ալիքները փշրվեցին:

Ավետիս Ահարոնյան

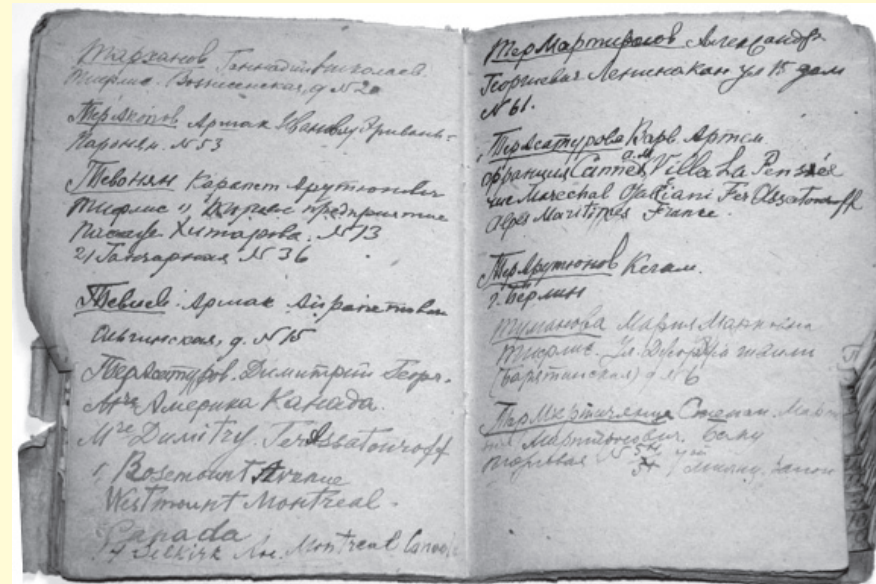
«Ամեն ոք պիտի լցվի
պարտականության
գիտակցությամբ և
կանգնի իր դիրքի վրա:
Ա՛յս է պահանջում հայ
ժողովրդի հավաքական
կամքը, այս է պահանջում
պարմական ժամը...»

Նազարբեկյան (Նազարբեկով) Թովմաս Հովհաննեսի-1855-1931, ռազմական գործիչ,
գեներալ-լեյտենանտ (1919): Հայկական զորակազմի հրամանատար

Նազարբեկյանի դիվիզիայում է գործել Անդրանիկի հայկական
կամավորական 1-ին ջոկատը: 1917թ. նշանակվել է Հայկական առան-
ձին բանակային կորպուսի հրամանատար: 1918թ.-ին նրա ընդհանուր
հրամանատարությամբ հայկական զորքերն ու կամավորները Ղարա-
քիլիսայի ճակատամարտում և Սարդարապատի ճակատամարտում
կասեցրել են թուրք զորքերի առաջխաղացումը: 1919թ.-ի մարտից՝ ՀՀ
ռազմական խորհրդի նախագահ և զորահրամանատար: Հայաստա-
նում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո բռնադատվել
է: Գրել է հուշեր Կովկասյան ռազմաճակատի 1917-18թթ ռազմական
գործողությունների մասին: Պարգևատրվել է ռուսական մարտական
շքանշաններով:

«Մեր ապագան մեր ձեռքին է, կամ կհասնենք նրան
պայքարով, կամ երբեք մենք և մեր սերունդները չենք
տեսնի այն»

Թ. Նազարբեկյան

Գեներալ Նազարբեկովի նոթարկերը

ՀԱՅԵՐ

Ծանր փորձություններ է ապրել մեր ժողովուրդը: Եթե դուք ցան-
կանում եք ազատել ձեր ընտանիքներն ու ունեցվածքը, եթե դուք չեք
ցանկանում ապրել ավելի վատթար ստրկության մեջ, քան այն, որ դա-
րերի ընթացքում կրել են մեր եղբայրները փաճիկ կառավարության
լծի տակ, եթե չեք ուզում, որ ամբողջ հայությունը կորչի, եկեք բոլորդ,
ով զենք կրելու ընդունակ է...

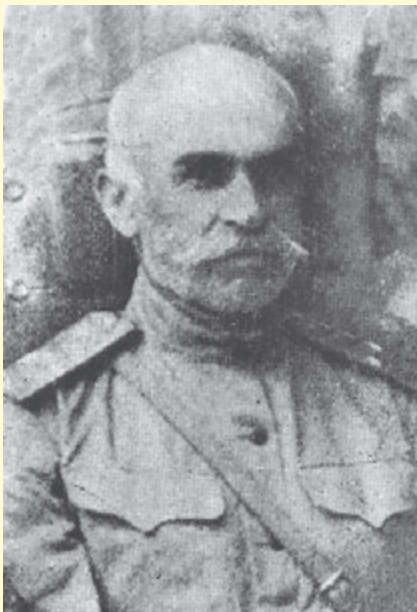
Եթե այժմ զենքով չկարողանանք պաշտպանել մեր ազատություն-
ը... ապա մենք արժանի չենք գոյություն ունենալու որպես ժողովուրդ:

Մեր որդիներն ու թոռները միմիայն անեծքով կհիշեն մեզ: Մենք
հույս պետք է դնենք միմիայն մեր սեփական ուժերի վրա...

Եթե այժմ զենքով չսխաճենք մեր ազատությունն ու չսրբեցնենք մեզ
համար երջանիկ ապագա, այլևս երբեք չի հաջողվի այդ բանը ոչ մեզ
և ոչ մեր սերունդներին:

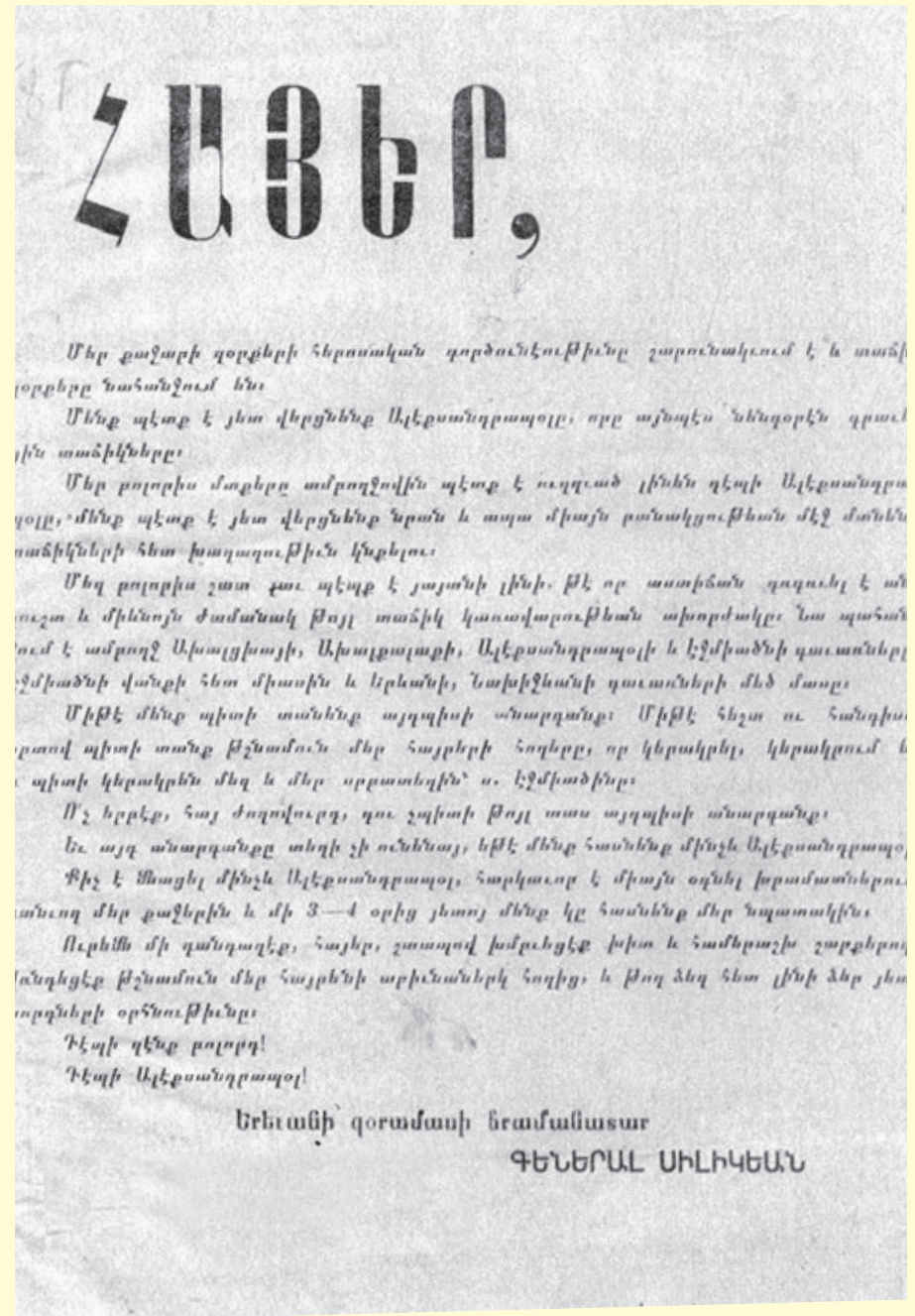
Հայկական կորպուսի հրամանատար
Թովմաս Նազարբեկյանի կոչից
1918 թ. մայիս 22

(Ս. Վրացյան, «Հայաստանի հանրապետություն», 1928)

Սիլիկյան (Սիլիկյու) Մուսես Բաբայի-1862-1937թթ, ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր (22.8.1917):

1915-ին նշանակվել է հրաձգային գնդի հրամանատար, 1916-ին գլխավորել է Վանի զորախումբը, աչքի ընկել Մուշի, Բիթլիսի գրավման, Էրզրումի գրոհի ժամանակ: 1918-ի հունվարին նշանակվել է Հայկական բանակային կորպուսի 1-ին հրաձգային դիվիզիայի, ապա՝ Երևանյան զորախմբի հրամանատար: 1918-ի մայիսին Սիլիկյանը ստանձնել է կանոնավոր զորամասերի և աշխարհազորայինների ընդհանուր հրամանատարությունը: Մարշալ Բաղրամյանը բարձր է գնահատել Սիլիկյանի մարտական ծառայությունները՝ նրան բնութագրելով որպես ժամանակի հայ գեներալներից ամենաշնորհալի: 1920-ի աշնանը եղել է հայկական զորքերի հրամանատարը Կարս-Ալեքսանդրապոլ ճակատում, ջանացել ասանձել առաջացող թշնամու գերակշիռ ուժերը, սակայն՝ անհաջող: 1937-ին անհիմն բռնադատվել է, հետմահու արդարացվել:

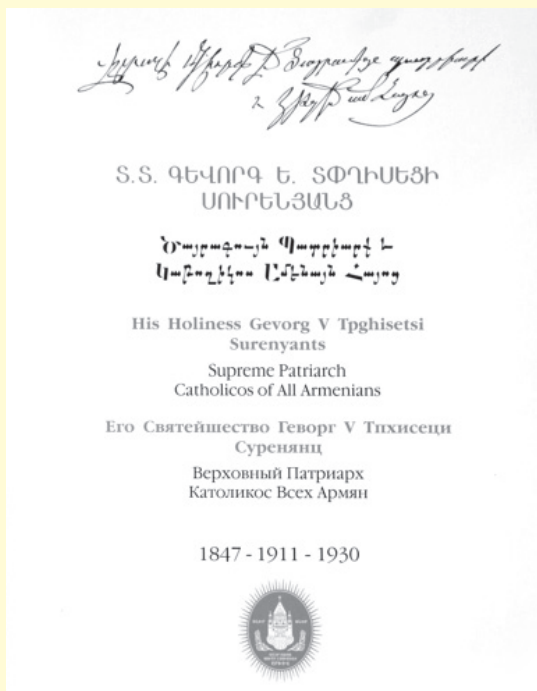
ԳԵՎՈՐԳ Ե ՏՓՂԻՍԵՑԻ Սուրենյանց-1847-1930, եկեղեցական, հասարակական գործիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Աջակցել է կամավորական շարժմանը, ապա հայ գաղթականներին օգնություն կազմակերպելու գործին:

ԳԵՎՈՐԳ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՉԸ

Մենք, որ ապրել և ապրում ենք Հայրենիքի միության և ազատության հույսով, այսօր, հայ կյանքի վերածնության գարնան արշալույսի առկայծման օրերին, վշտով տեսնում ենք, թե ինչպես մոռացել ենք մի ընդհանուր լեզուն և նպատակը, հայ կյանքի շարժող արյունի տակ տեսնում ենք, թե ինչպես անհայտ, անորոշ մշտապատ գաղափարներով տարված մարդիկ փոսեր են փորում միացյալ և անկախ Հայրենիքին ծանր վտանգներ սպառնացող անկախ օրերում, փոխանակ մի ընդհանուր գործի շուրջը համախմբվելու, մարդիկ անհատական և խմբական ջլատիչ գործողությունների են դիմում, հայրենի նավը անխարդախ նավահանգիստ հասցնելու ծանր աշխատանքների այս դառն օրերում:

Հայ ժողովուրդ, հայ մտավորական, հայ մշակ և գյուղացի, հայ արհեստավոր և քաղաքացի, զգաստացիր, միությունն ու համագործակցությունը քեզ ճամփա ընտրիր, համախմբվիր օրինասահման քո կառավարության, Հայաստանի Հանրապետության շուրջը: Զգաստ եղիր քո գիտակցությամբ և քո քայլերիդ հաստատության մեջ, չափավոր եղիր քո պահանջների հանդեպ, և կառավարության հետ քո միությամբ ձգտիր հասնել այն օրին, երբ դու քո ջանքերով տեր կդառնաս քո հայրենի հողին ու ջրին, քո ամբողջական Հայրենիքին: Ոչ թե միայն հույսով ապրիր, այլ աշխատանքով հասիր այդ օրին՝ քո ձեռքով քո բախտը ու վիճակը տնօրինելու օրին:

Նոքա, որոնք չեն տեսնում արևելքից և արևմուտքից, նոքա, որոնք չտեսնող են ձևանում, որ մեր տան մեջ դեմ դավեր են լարում պայթեցնելու անկախ Հայաստանի գաղափարը, նոքա, որոնք չեն տեսնում հայաջինջ ծրագրերի քայլ առ քայլ և հետևողական իրագործումը, զգուշան են, թե ինչ պատասխանատվություն է ծանրանում նոցա հանդեպ պատմության առաջ: Այս թուպեիս, երբ ամենքիս պարտականությունն է համախմբվել ոչ միայն հայրենիքի պահպանության ու վերաշինության գործի շուրջը, այլ նամանավանդ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու դժվարին աշխատանքի շուրջը, ցավալի է տեսնել, ներքին երկպառակություններ:

**...ՀՈՒՅՍ ՉԴՆԵԼ ՕՏԱՐԻ ՎՐԱ, ՈՐՈՎՀԵՏԵՎ ՄԵՐ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲԱՐՕՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵՋԱՆԻՑ Է ԿԱԽՎԱԾ ԲԱՅԱՌԱՊԵՍ: ԱՅԺՄ, ԵՐԲ ՄԱՍԻՍԸ
ՄԱԳՆԻՍԻ ՊԵՍ ՔԱՇԵՑ ՈՒ ՄԻԱՅՐԵՑ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐԸ, ԵՐԲ ՍՏԵՂԾՎԵՑ ՄԻԱՑՅԱԼ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՅԺՄ ՊԵՏՔ Է ԼԱՐԵՆՔ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՈԼՈՐ
ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՓՐԿԵԼՈՒ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԵԼՈՒ
ՀԱՄԱՐ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ Ի ՓԱՌՍ ԻՐ ԱԶԱՏ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ:**
ԳԵՎՈՐԳ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1919թ

Մենք, ինչպես և մեր երջանկահիշատակ նախնիները, որ աշխատանք ենք թափել տաճկահայ դատի համար, լավ օրերի հույսի անընկալությամբ, չենք կարող անտարբեր մնալ այս նեղ թուրքերին, և երբ վտանգված ենք տեսնում հայրենիքի միության գործը, բայց նամանավանդ հայ ազգի ֆիզիկական գոյության ճգնաժամային գործը, իբր ընդհանրական Հայրապետ, մեր սրբազան պարտքն ենք համարում այս ծանր, կասենք օրհասական թուրքերին հայրական խրատով դի-

մել բոլորին և զգաստության կոչ անել՝ հայ ժողովուրդ, համախմբվիրքո հայրենի հանրապետության պահպանության գործի շուրջը: Դա էքո Հայրենիքի փրկության միակ ճանապարհը:

Մենք հավատում ենք հայ ժողովրդի իմաստության և առողջ բնագրին:

Մենք հավատում ենք, որ Հայրենիքի միության ազատության և շինության ճամփի վրա, առաջ եկած արգելքները ու դժվարությունները կվերանան, բորբոքված մտքերը կխաղաղվեն և ամեն մի խոսք և մի հոգի կդառնա ընդհանուր գործի ճամփին: Վտանգը և խիստ ծանր վտանգը ձեր դռանն է - հայ ժողովուրդ, զգույշ եղիր և պատմության առաջ ծանր պատասխանատվության բեռի տակ մի ընկնիր: Ամեն՝

ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ (ՓԻՐՈՒՄՈՎ) ԴԱՆԻԵԼ ԲԵԿ ԱԲԻՍՈՂՈՄԻ -1861-1921, ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում: 1918-ին մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին, եղել զորաջոկատի ընդհանուր հրամանատար: Հ. Բաղրամյանը բարձր է գնահատել Փիրումյանի զորավարական արվեստը: Փիրումյանը պարգևատրվել է ռուսական շքանշաններով և Գեորգիևյան անվանական զենքով:

[illegible]

A black and white portrait of a man with a full, grey beard and mustache. He has short, grey hair and is looking slightly to the left of the camera. He is wearing a dark, high-collared garment, possibly a clerical or religious robe. The background is dark and out of focus.

Գարեգին Ա Հոսևեպիյան /1867-1952 թթ./

Հայագետ, փիլիսոփայության դոկտոր, կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո, Մոսկվայի, Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ընկերությունների իսկական անդամ: Եղել է Հայաստանի հնագիտական և պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կազմակերպիչներից:

Սարդարապատի ճակատա-
մարտի ոգեշնչողներից և կազմա-
կերպիչներից էր և անմիջական
մասնակիցը:

Տաճիկը՝ նենգությանը և ավազակային խմբերին հալոսկ դա-
վաճանությանը, առանց պարտերազմ հայրաբարեղու, մերավ մեր
սահմանները և կամենում է ոչնչացնել մեր նորածագ ազատութ-
յունը և մեր ժողովրդի մնացորդը:

Բայց չի հաջողվի և նրա այս վերջին փորձը, մենք այլևս այն ստորուկ ժողովուրդը չենք, առանց զենքի, առանց կազմակերպության, որին սովոր էր նա անինսա հարստահարել, բնաջնջման ենթարկել և մեր կանանց ու աղջիկների պատիվը արատապիտել...

Ազգայության և հայրենիքի սիրով լցված մեր քաջարի զորքը, Աստծո օրհնությամբ և ժողովրդի լիակատար աջակցությամբ, վերջնական հարվածը կրա նրան և դուրս կքշի մեր թանկագին հայրենիքի սրբազան հողից:

Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյան
1918թ., մայիս 23, Ալեքսանդրապոլ

ՀՀ պետական արխիվ , §290, գ.1, գ. 20, թ. 1,2

Փիրումյան (Փիրումով) Պողոս բեկ-1862-1921, ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գնդապետ (1914):

Ավարտել է Շուշիի զինվորական գիմնազիան: 1916թ. փոխադրվել է Կովկասյան ռազմաճակատ՝ որպես Հայկական 5-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, մասնակցել Վանի, Մուշի համար մղված մարտերին: Մասնակցել է 1918թ. Սարդարապատի ճակատամարտին, եղել 5-րդ (Ղարաբաղյան) գնդի հրամանատար, կարևոր դեր խաղացել թուրքական բանակի ջախջախման գործում:

5-րդ ԳՆԴԻ ՄԱՀԱՊԱՐՏՆԵՐԻ ՎԱՇՏԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏ ՄԵԿՆԵԼՈՒՑ ԱՌԱՋ ձախից աջ՝ 1-ին շարք՝ պրապորշչիկ Մարգարյան Գրիգոր, Իոնիայան Աղասի՝ 1-ին վաշտի հրամանատար, զինվորական սպասավոր, Ջամիարով՝ 2-րդ վաշտի կրտսեր սպա, ներքևի շարքում՝ կրտսեր սպա Փիրումով (Պավել Բեկ Փիրումյանի զարմիկը), Խաչատրյան Սյուեփան- 4-րդ վաշտի հրամանատար, պրոպորուշչիկ Լուրդոն, գնդի համհարզը, գնդի քահանան

ՏԱՃԱՏ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից «Մահապարտների» գնդի գնդացրային վաշտի հրամանատար

«Թշնամու գնդացիրը լռել է, ես «սանրում եմ» թփուրները, ասկյարները փախչում են, խուճապի մեջ են, մի վախեցիր, առաջ...»

Տաճար Հովակիմյան

Մահապարտների 5-րդ գնդի մարտիկները, կենտրոնում Սյուեփան Թովսյանը

Մահապարտների 5-րդ գունդը մարտից առաջ

Մահապարտների 5-րդ գունդը, հրամանատար Պավել Փիրումյան: Գնդի 2 գումարտակը գնդի շտաբի և հրամանատարի հետ միասին կազմված էր դարաբաղցիներից:

Սուրմալուի էվակուացիայի հրամանից առաջ 5-րդ գունդը կանգնած էր երկաթգծից հարավ՝ Ղուրդուղուլի, Էվջիլար, իսկ նորակազմ վաշտը՝ Արաքսից էլ հարավ՝ Դաշբուռուն գյուղերում:

Մայիսի 22-ին, գնդի հիմնականում դարաբաղցիներից կազմված 2 գումարտակը, գնդի շտաբի ու հրամանատարի հետ միասին, Ղուրդուղուլուց ետ էր քաշվել և հասել էր երկաթգծից հյուսիս ընկած Զեյվա գյուղը, որի մոտակա Ջյորփալու գյուղում էր գտնվում Խորեն Իգիթսանյանի ուժեղացված հրետանային մարտկոցը (10 թնդանոթ): Գարեգին եպիսկոպոսը ոգեշունչ խոսքով դիմում է զինվորներին: Նա մահապարտներ է անվանում հայ ժողովրդին ու նրա զորքին, 5-րդ գունդը վերանվանվում է Մահապարտների գունդ:

Գրիշա Շիրինյան, Թևիզ Առաքելյան,
Ավդուհյան և ուրիշներ:
Մեր 5-րդ Ֆրանսիական կորպուս (5A) գումարտակը
իսկ առաջին «Մարտաբան» ապագա Ուշնի
(Կարսից) շրջանում: 2-րդ Ֆրանսիական գումար-
տակը հեռու միասին գերեցրեց մի անգամ քաջա-
կան դուռը իր լուրջ հաջողությամբ, զուգահեռ, քանի
օթյակներ հեռու միասին հայրենի գերմանական
հրահանգից ազատ: Պարտ է անել, որ Լուս-
նայի ասպարեզ (Կապուս) և սկսվեց
գոհ էր հրեայ գերի վիճակից և ուրախացավ
էր մեկ հեռու, միևնույն գերմանական իրեց
հարույն նեղ Բազմությունը գերից ու
սխալ, բայց ազատ էր չեղարկված փո-
խանակել մեկ հեռու:
5-րդ գումարտակը երբեք չեղարկվեց Կարսից
դառնալով: Ուրմա-կայ Կարսից չեղարկվեց չեղար-
կվեցին և Լուսնայի մեծ հաջողությամբ
հաջող էր, չեղարկվեց մեր երեք ժողովրդի լեզու-
րաները Կարսից հրահանգից հեռու:

Մահապարտների 5-րդ գնդի մասին գրված է Սարգսյանների ճակատամարտի
մասնակից Գրիշա Շիրինյանի հուշերում

Գրիգոր Շիրինյան

Գառնիկ Հովասափյան

Թևիկ Առաքելյան

Կարապետ Ղասաբբաշյան

Պանդուխտի (Միքայել Սերյան) խումբը

Վ. Պերեկրեստովը՝ առջևից առաջինը

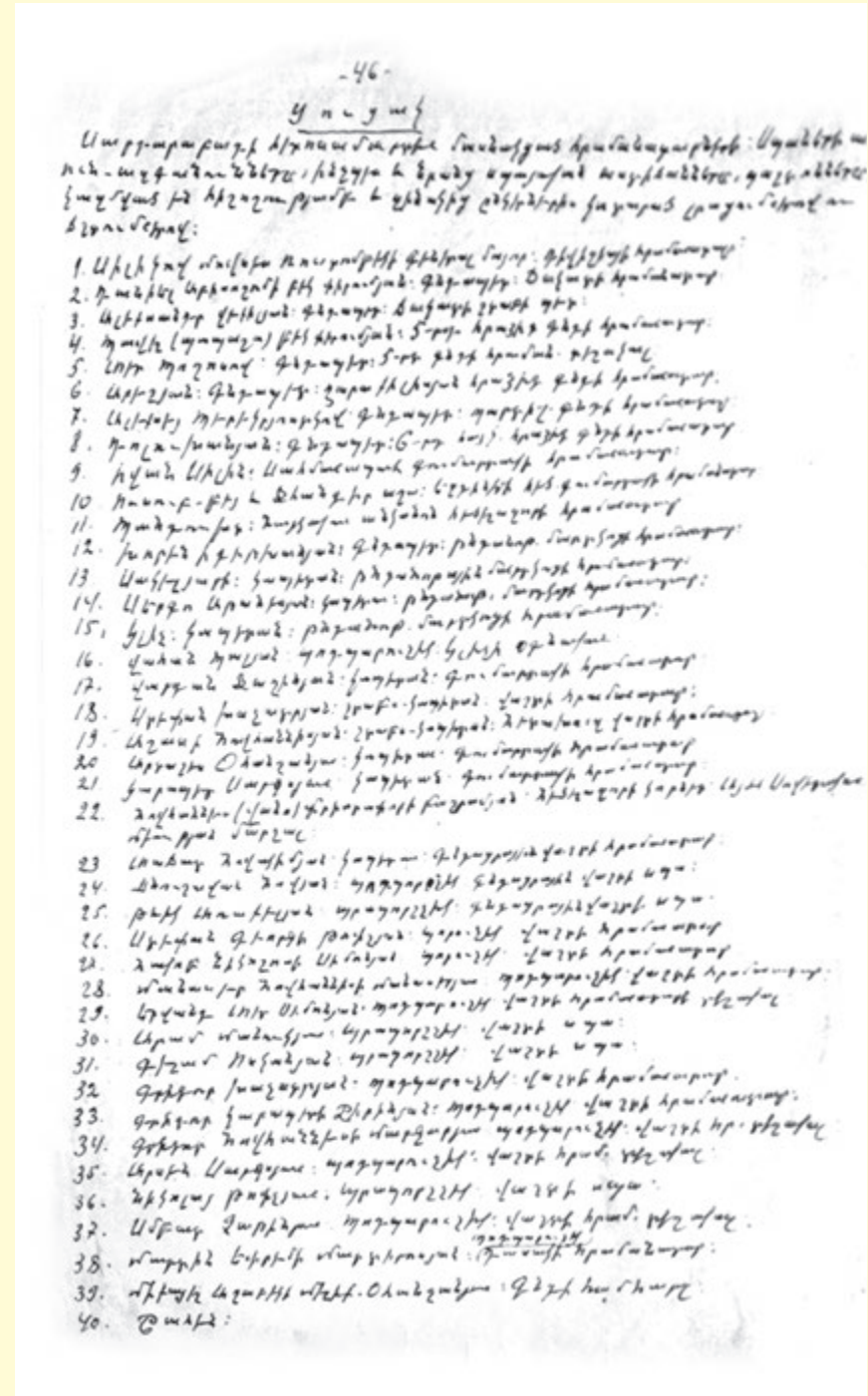
Մ. Մանասերյան

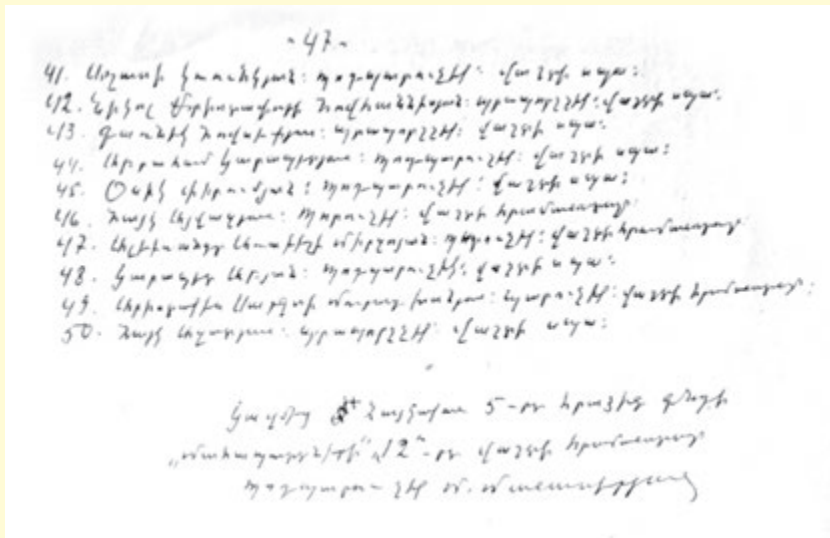

Մարգարյան Գրիգոր

Ալեքսանդր Միրզոյան

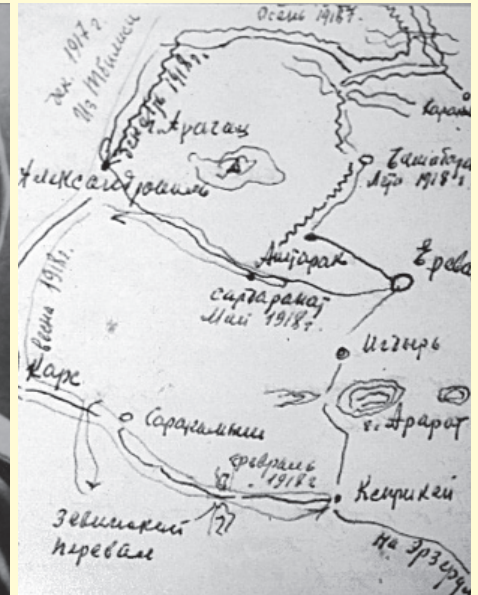

Հայկական 5-րդ հրաձգային գնդի «Մահապարտների» 12-րդ վաշտի հրամանատար պորտպորտիկ Մ. Մանասերյանի կազմած ցուցակը, հրամանատարների և սպայական կազմի մասին: (ՀՊԾ)

Աթաշի Եղիշը (Եղիշե Գևորգյան) Սոցյութլուի (Սառնաղբյուր) կռիվների կազմակերպիչներից

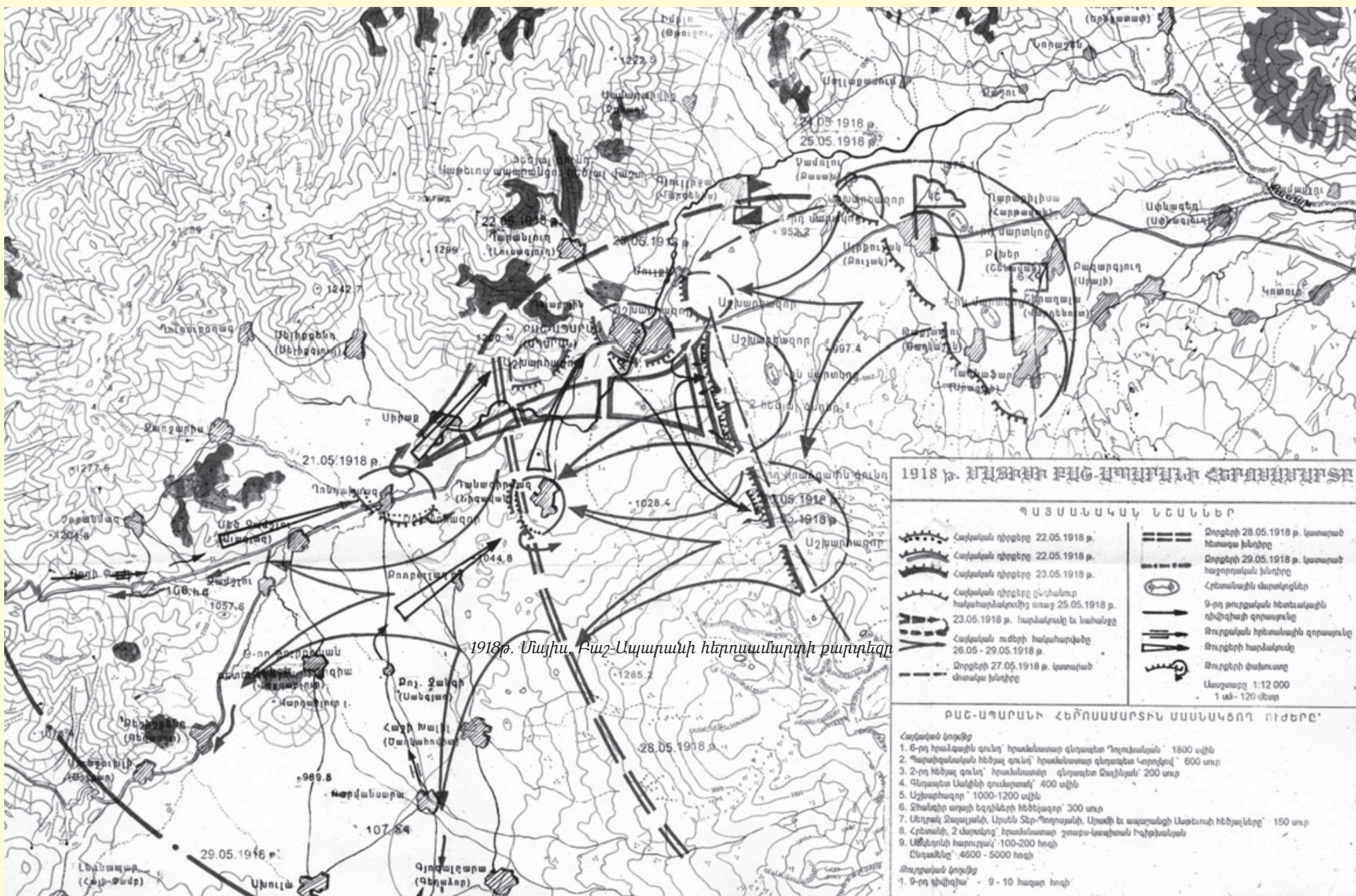

ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ Հովհաննես (Իվան) Քրիստափորի (Խաչատուրի), (1897–1982). ռազմական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, Խորհրդային Միության մարշալ:

1915-ին որպես կամավորական զինվոր ծառայության է անցել Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական էքսպեդիցիոն 2-րդ սահմանապահ գնդում, մարտնչել է Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար, օգնել հայ զաղթականներին:

1918-ին Հայկական առաջին հեծյալ գնդի կազմում մասնակցել է Քերմանշահի, Սարիղամիշի և Կարսի շրջաններում թուրք զորքերի դեմ մղված կռիվներին: 1918-ի մայիսին մարտնչել է Սարդարապատում:

Նկարում՝ Հովհ. Բաղրամյանի ձեռքով գծած Սարդարապատի ճակատամարտի սխեմա-քարտեզը

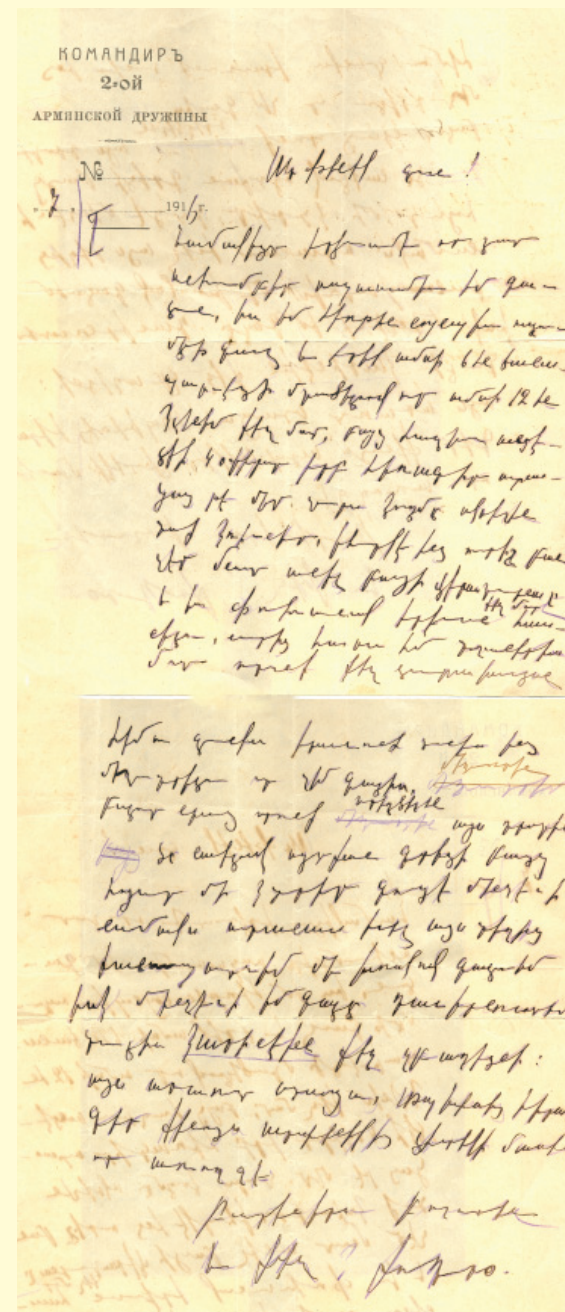

Բաշ-Ապարանի հրամկազմը

Զեմյակի հեծելազորը

Դրոյի նամակը կնոջը՝ Արփենիկին,
1916թ.

ԴՐՈ
Բաշ-Ապարանի հերոսանքների
հրամանատարը

Դրոն և Ս. Վրացյանը

Դրոյի զինակից օգնականները

Մարտիրոսը իր հարյուրակով

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Մարտիրոս, Բաշգյառնեցի Մարտիրոս, (1886 – 1957). ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:

1918-ն որպես հեծյալ զորախմբի հրամանատար մասնակցել է Բաշ Ապարանի ճակատամարտին, աչքի ընկել խիզախությամբ: 1920-ի թուրք-հայկական պարերազմի օրերին պաշտպանել է ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Մարգարայի կամուրջը: 1920-ի դեկտեմբերին գործել է Զանգեզուրում:

Գ. Նժդեհի իր զինակից օգնականներով

Գեներալ Ղորղանյան
Ղարաքիլիսայի ճակատի
հրամանատար

Պեդրոս Տեք Պեդրոսյանը և
Կյուրեղյանը Ղարաքիլիսայի կռիվների
մասնակիցներ

Աշուր Քաջագնունի -
ՀՀ առաջին վարչապետ Հովի.
Քաջագնունու որդին:
Զոհվել է Զանգիբասարի կռիվների
ժամանակ

Արամ Քաջագնունի -
ՀՀ առաջին վարչապետ Հովի.
Քաջագնունու որդին:
Զոհվել է Ղարաքիլիսայի
կռիվների ժամանակ

Թուրքերի կողմից կոտորած մարդիկ Ղարաքիլիսայում

Վերգուշ Միսիթարյան
Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի
մասնակից

Աշուր Եղչարյան
Ղարաքիլիսայի 1918 թ.
հերոսամարտի մասնակից

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Լոռու և Ախալքալակի խնդիրը

Հայ-վրացական հարաբերությունների ամենակնճոռտ խնդիրը Լոռի և Զալախք գավառների հիմնահարցն էր. 1918թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին Վրաստանը ռազմակալել էր այդ գավառները: Չկարողանալով հարցը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով Հայաստանը ստիպված էր ուժ գործադրել: Սկսվեց հայ-վրացական պատերազմ, ուր վրացական բանակը պարտություն կրեց: Մեծ Բրիտանիայի զինվորական հրամանատարության միջամտությամբ ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին և 1919թ. հունվարի 9-17-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած խորհրդաժողովում Լոռին բաժանվեց 3 մասի՝ վրացական, հայկական և «չեզոք գոտու»: Վերջինս կառավարելու էր անգլիացի գեներալահանգապետը՝ վրացի և հայ տեղակալների օգնությամբ:

Մենշևիկյան իշխանությունները չէին պատրաստվում հեռանալ Լոռուց՝ ձգտելով նրա բռնակցմանը Վրաստանին: Լոռու ազատագրումը ծրագրված էր իրականացնել այնտեղ ապստամբություն կազմակերպելու միջոցով: Ապստամբությունը սկսվեց 1921թ. փետրվարի 11-ին և ավարտվեց ապստամբների հաղթանակով: Ազատագրված Լոռին միացավ Խորհրդային Հայաստանին: Հայ-վրացական տարածայնությունների մյուս բնագավառը Ախալքալակի պատկանելության խնդիրն էր, որի լուծումը Հայաստանը պահանջում էր կատարել իր օգտին: Սակայն 1921թ. ստորագրվեց հայ-վրացական պայմանագիր, (որը ստորագրել են Հայաստանի ԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը և Վրաստանի ԽՍՀ հեղկոմի նախագահ Բուդո Մդիվանին), որով Վրաստանի կազմում մնաց Ախալքալակի շրջանը, իսկ Հայաստանի կազմում՝ Լոռին:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ, ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայ-ադրբեջանական դիվանագիտության հարաբերությունների կիզակետում Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի խնդիրներն էին: Այս տարածքներին տիրելու Ադրբեջանի ձգտումը վերածվել էր պետական քաղաքականության հիմնաքարի: 1918-1920 թթ. հրավիրված արցախահայության 8 համագումարները չընդունեցին Ադրբեջանի իշխանությունը՝ պայքարելով ադրբեջանական զորքի դեմ: Զորավար Անդրանիկի ջոկատի արշավանքը դեպի Ղարաբաղ կասեցվեց անգլիական զինվորական հրամանատարության պահանջով և նա վերադարձավ Զանգեզուր:

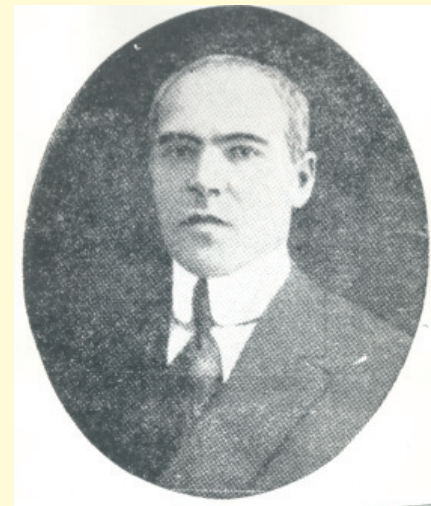
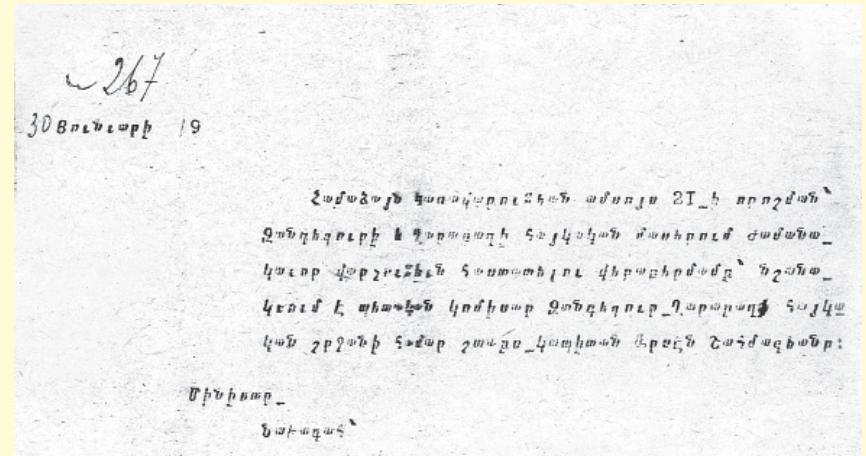
Սյունիքի հայությունը ևս ստիպված էր դիմել գեներալ և պաշտպանել իր՝ ՀՀ կազմում լինելու իրավունքը: Այստեղ ինքնապաշտպանության դեկավարը սկզբում Անդրանիկն էր, իսկ 1919թ.-ից ՀՀ կառավարության գործուղած Արսեն Շահմազյանը, Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Գարեգին Նժդեհը և այլ գործիչներ: Զանգեզուրում հայ բնակչության հերոսական պաշտպանության շնորհիվ երկրամասը մնաց Հայաստանի կազմում:

Արցախի խնդիրը-Հայաստանի կառավարությունը 1921թ. հունիսի 12-ին արեց պաշտոնական հայտարարություն, որով Լեռնային Ղարաբաղը հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս: Արցախում փաստական իշխանությունը, սկսած 1918թ. մայիսից մինչև 1920թ. մայիսը, իր հրավիրած 10 համագումարներում և դրանից հետո էլ չի ընդունել ու չի ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: 1921թ. հուլիսի 5-ին ՌԿԲ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, Ի.Ստալինի կոպիտ միջամտությամբ, ընդունեց ապօրինի որոշում՝ Լեռնային Ղարաբաղը(Արցախը), որպես ինքնավար մարզ, Ադրբեջանի կազմում թողնելու մասին: Տարօրինակ է, որ նույն բյուրոն նախորդ օրվա իր նիստում, ձայների մեծամասնությամբ ընդունել էր որոշում՝ հօգուտ Հայաստանի, հաշվի առնելով, որ այստեղ բնակչության 95 տոկոսը հայեր էին: 1923թ. վարչականորեն կազմվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Միտումնավոր անցկացվեց այնպիսի սահմանագիծ, որպեսզի մարզն անմիջական սահմանային շփում չունենա Հայաստանի հետ: Արցախյան խնդրի նման անարդարացի լուծումն էլ եղավ այն թանձրանյութը, որն աստիճանաբար կուտակվելով՝ պոռթկաց մեր օրերում՝ սկիզբ դնելով արցախյան համաժողովրդական շարժման:

Զանգեզուրի խնդիրը-Ադրբեջանը 1920 թ. տիրեց Լեռնային Ղարաբաղին, իսկ Զանգեզուրը մնաց անառիկ: 1919 թ. հոկտեմբերից Զանգեզուրի մի մասի՝ Կապարգողթի (Կապան, Գենվագ, Գողթան) շրջանի գինված ուժերի հրամանատարն էր հմուտ քաղաքագետ և ռազմական գործիչ Գարեգին Նժդեհը: Զանգեզուրի հերոսական պաշտպանությունը շարունակվեց նաև 1921թ. Համառ և երկարատև պայքարից հետո, Գարեգին Նժդեհի և Լեռնաշխարհի հայության համատեղ ջանքերով հաջողվեց Հայաստանի կազմում պահպանել Զանգեզուրը:

Նախիջևանի խնդիրը-Հայաստանի խորհրդայնացման հաջորդ օրն իսկ Ադրբեջանի հեղկոմն ընդունեց դեկրետ այն մասին, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև այլևս տարածքային վեճեր գոյություն չունեն, որ Զանգեզուրը, Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Ելնելով Ադրբեջանի Հեղկոմի որոշումից՝ Հայաստանի ՍԽՀ հեղկոմը 1920թ. դեկտեմ-

բերի 24-ին հռչակագիր ընդունեց Նախիջևանի մարզի ինքնորոշման մասին: Սակայն թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) ազգայնամոլ առաջնորդների հրահրումով հայոց պատմական Նախիջևանի մարզում իշխանությունը նվաճեցին թաթար բեկերն ու խաները: Մոսկվայի պայմանագրով այն անցավ Ադրբեջանին: Տասնամյակներ շարունակ հայերի թիվն անընդհատ նվազել է, այժմ Նախիջևանը լրիվ հայաթափված է:

Ս.Մելիք-Զուլյան Զանգեզուրի քաղաքացիական մասի կոմիսար,
Սյունիքի նահանգապետ, 1920

**Զէնքն անհրաժեշտ է-սակայն արի
բազուկների մէջ:**

**Պայքարի պատրաստուող ժողովուրդները
նախ սպառազինում են հոգեբանորէն:**

**Անտեսուած է այս պայմանը-անխուսափելի է
պարտութիւնը եւ տեխնիք միջոցների
յանձնումը թշնամուն...**

**Հայրենիքներն ապրում են
հայրենասիրութեամբ,
ընկնում՝ նրա պակասի շնորհիվ.....**

Ինքնապաշտպանութիւն-ահա՛ մեր նոր կրօնը

«Բաց նամակ հայ միաստրականութեան»

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆՇԴԵՀ

*ՆՇԴԵՀ (Տէր-Հարությունյան Գարեգին, 1886 – 1955). ռազմական
և պետական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:*

*1918-ի մայիսին մասնակցել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին:
Հայաստանի Հանրապետության սրբեղծման առաջին իսկ օրվանից
գրադվել է ազգային բանակի կազմակերպման և ուսուցման գործով:
1919-ի օգոստոսից՝ Զանգեզուրում զինված ուժերի հրամանատար:
Զորավարական փառանքը դրսևորել է հատկապես 1919-ի նոյեմբերին
Զանգեզուրի վրա հարձակման ժամանակ թուրք-թաթարական զորքե-
րին կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալիս (այսօրեղ սրացել է
գնդապետի կոչում):*

*1920-ի դեկտեմբերի 25-ին ընտրվել է «Ինքնավար Սյունիքի»
(Լեռնահայաստանի Հայաստանի) սպարապետ՝ դիկտատորի լիազո-
րություններով:*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ
ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԵՂԾՆՈՒ
ՄԱՍԻՆ՝

Հունվար, 1919

Ձանգեզուրում և Արցախում ժամանակավոր վարչություն ստեղծելու
վերաբերյալ կառավարությունը սույն հունվարի 21-ին կայացած նիս-
տում որոշեց.

1. Ձանգեզուրի և Արցախի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաս-
տանի Հանրապետության անբաժան մասը, կառավարվում են հանրա-
պետության կենտրոնական կառավարության կողմից հաստատված մար-
մինների միջոցով և Հայաստանում գործող օրենքների հիման վրա:

2. Հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով ժամանակա-
վորապես երկրի ընդհանուր վարչությունը հանձնվում է գոյություն

12. Պետական կոմիսարին հանձնարարվում է հսկողություն սահմա-
նել Խորհրդի գործունեության օրինականության վրա և հարկ եղած դեպ-
քում ցուցմունքներ անել խորհրդային կառավարության անունից...

Մինիստր-նախագահ՝

[Ա. ԽԱՏԻՍՅԱՆ]

„Հաստատում եմ,“
Հայաստանի Հանրապետության Գլխավոր դատախազ
արդարադատության երկրորդ դասի պետական
խորհրդական
Ա. Ա. ԳՐԻԳՐՅԱՆ
„30,“ մարտի 1922թ.

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

Բրեական գործը կարգավորվում մասին

„30,“ 03.1922թ.

քաղ. Երևան

Գարեգին, նույնը ՆժԴՆԷՆՆ Եղիշի Տեր-Հարությունյանը ծնվել է 1886թ.
հունվարի 1-ին Երևանի Նահանգի Նախիջևանի նոգնութ գյուղում, քաղաքացու չէ
կրթությունը, կրել է գեներալի զինվորական կոչում, մասնագիտությունը լրա-
գրող: 1944թ. Նոյեմբերի 1-ին կալանավորվել է մեղադրվելով այն քանում,
որ 1908 թվականից հանդիսացել է „Դաշնակցության“ կուսակցության անդամ
1919թ. օգոստոսին դաշնակցական կառավարության կողմից գործուղվել է Ջան-
գեզուր ազգային քանակ ստեղծելու՝ բուլշևիկների դեմ կռվելու համար: Հան-
դիսանալով Ջանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատար, 1921թ. ակտիվ պայքար
է մղել կոմունիստների դեմ: Փետրվարյան ապստամբությունը մղվելուց հետո
1921թ. հունիս ամսին Գ. Տեր-Հարությունյանը մեկնել է Իրան, իսկ 1922թ.
ընթացքում է հաստատել Բուլղարիայում: Գ. Տեր-Հարությունյանը մինչև
1937թ. դեկտեմբեր և Բ
պետությունը, ակտիվ զար
և կոմուն-նիստական կու
1932-33 թ.թ. կազմակե
կազմակերպություններ,
յին անվանագրության գե
զբաղվել է հայ երիտա
կել է Բեռլին, որտեղ
յի կողմից զբաղված տե
և պայքարի է կոչվել ըն
պետություն ստեղծելու

1944թ. Նոյեմբե
կալանավորվել է: ԽՍՀ
խորհրդակցությունը 19
Տեր-Հարությունյանին
թյունյանը պատժել կրե
որտեղ և մահացել է 19

Առաջադրված մեղադրանքում Գարեգին, նույն ՆժԴՆԷՆՆ, Եղիշի Տեր-
Հարությունյանը իրեն մեղավոր չի մտնալու, Նշելով, որ ինքը հանցանք
չի կատարել, իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի ազատագրմանը:
Ջանգեզուրում իր դեկավրությունը մարտերը առաջադրել է ազգային ազատա-
գրական պայքար, ի շահ Հայաստանի անկախ Հանրապետության: Արտասահմանյան
երկրներում իր ստեղծած կազմակերպությունների նպատակն է եղել թուրքիայի
և խորհրդային Ադրբեյջանի իշխանությունների կողմից զավթած Հայաստանի
տեղիորդիաների ազատագրումը և նրա միացումը Հայաստանի պետությանը:
Բեռլինում 1943-1944թ.թ. իր գործունեության նպատակն է եղել, Հայկական
Լեզիոներ, ստեղծելը և հայ գերիներին ոչնչացումից փրկելը:

Գտնում եմ, որ Գարեգին, նույնը ՆժԴՆԷՆՆ, Եղիշի Տեր-Հարությունյան
յանը դատապարտվել է անհիմն: Նա իր գործունեության ընթացքում պայ-
քարել է բոնակալության դեմ, անկախ Հայաստանի իշխանության անվանագրու-
թյունը ապահովելու, հայ ժողովրդի իրենց իրականացնելու համար: Նրան
վերադրված մեղադրանքը իր մեջ հանցագործության հատկանշներ չի պարունակ-
ում:

Ելնելով վերոգրյալներից և դեկավրվելով ՀՀ քր. դատ. օրի 5 հոդ.
2-րդ մասով:

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

Գարեգին, նույնը ՆժԴՆԷՆՆ, Եղիշի Տեր-Հարությունյանի նկատմամբ
քրեական գործը կարգավորվում հանցակալի ընթացիկ վիճակի, նրան համարել
արդարացի՝ ունեթիվազված:

Ազգային անվտանգության մարմիններում
քննության վրա հակող քաղաքական դատախազ
արդարադատության ավագ խորհրդական
Ս. Հակոբյան

„Համաձայն եմ,“

ՀՀ դատախազության Ազգային անվտանգության
մարմիններում քննության վրա հակող քաղաքական
պետի պաշտոնակատար, արդարադատության
խորհրդական

Գ. Թովյան

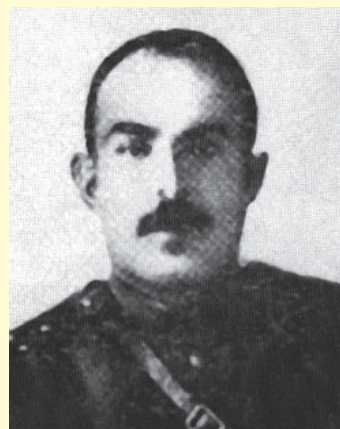

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ / ԼՈՌԻ, ԱԽԱԼՔԱԼԱԿ, ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ, ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ, ՂԱՐԱԲԱՂ

ԱՐՄԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Ծախել է Նորաշենում, դարաբաղ:
 ՀՅԴ գործիչ, խմբագիր: Ավարտել է
 Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանը
 իրավաբանական բաժինը:
 1919-ին մասնակցել է Փարիզի Ազգային
 Համագումարին, ապա՝ Երևանում տեղի
 ունեցած ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովին:

ԳՆԴԱՊԵՏ ՀՈՎԱԿԻՄ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

1884-1954

Թիֆլիսի II հայ զինվորական միության
 հիմնադիրներից: Կազմել է Արցախյան գունդ
 և մեկնել է Ղարաբաղ, կռվել է Սասունցի
 (Փեթարացի) Մանուկի հետ դիզակի
 ճակարտում:

ԴԱԼԻ ՂԱՅԱՐ

ԱՐԼԱՀԵՑԻ ԲԱԳՐԱՏ

(ԲԱԼԱՍՅԱՆ)

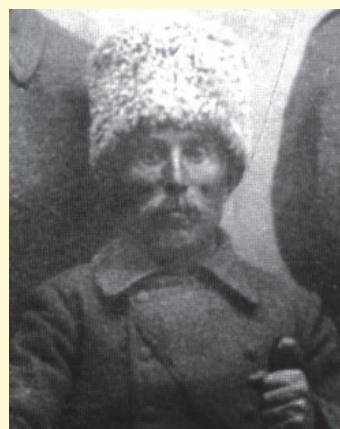
? -1920

Ալեքսանդր Դալիի եղբայրը,
ազարամարտիկ, գնդակահարված է
քոչեվիկների կողմից 1920 թ. մայիսին:

ԽԱՃԱՏՈՒՐ ԽԱՉԻԿ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

Ղարաբաղի «Ակառաժ» կենտրոնական
կոմիտեի անդամ: Ղարաբաղի
ինքնապաշտպանության եռանձյա
հանձնախումբի անդամ:

ԱԼԵԶՍԱՆ ԴԱՅԻ

(ԲԱԼԱՍՅԱՆ)

Մասնակցել է 1897-ի Խանասորի
արշավանքին, զոհվել է-ին Խանքենդի
(Սյրեխանակերտ) զորանոցի գրավման
ժամանակ 1920 թ-ին:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

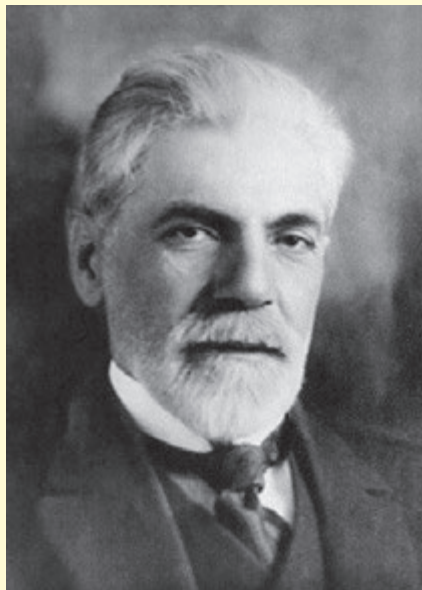

Հայաստանի I հանրապետության կառավարության շենքը

«Մայիսի 28-ը մեր պայքարության ամենամեծ փոռնն է: Հեռու չէ այն օրը, երբ Մայիսի 28-ը փռնվելու է իբրև համազգային անհերքելի ամենամեծ փոռն և ամեն հայ երկյուղածորեն խոնարհվելու է այդ Տոնի առջև»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱՋՆՈՒՆԻ

ՀԱՅՈՑ ԵԶՂԵՅԻՆ ԽՈՐՀԱՌՐԻՔ ՅԱՅՏՆՈՒՄ Է: ՈՐ ԿԱԶՄԻԱԾ Է ԿԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՆՐԱ-ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՆԵՅԱԼ ԿԱԶՄԱՎ Նախարար Նախագահ — Սեֆյաննի ՔԱԶԱՋՆՈՒՆԻ Նախարար Սրբաբն զորքերի — Ալեքսանդր ԽԱՏԻՍԵԱՆ Նախարար Ներքին գործերի — Արամ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Նախարար Զինատրված — Գևորգ Սեֆյաննի ԳՄԻՆՈՒԹՅԱՆ Նախարար Ֆինանսների — Մուշեղ ՍԱՐԳՍԻՆԵԱՆ ԿԱՐԿԻՆԵԱՆ Նախարար Արտադրատեսիլներ — ՔԱԶ ԱԼԵՔԱՆԴՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ բացակայում է: Քանի որ Սրբաբն զորքերի Նախարարի պաշտոնը փոխելու է Նախարար Նախագահը: Արտադրատեսիլներ Նախարարու կիցը մասնակցություն կառավարելու է ԿԱԶԱՍՈՒՄ ԿԱՐԿԻՆԵԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀԱՌՐԻՔ	ارمنیق ھاچ شوراسی املان ایکییور که ارمنیق ھاچ شوراسی املان ایکییور ایکییور ارمنیق ھاچ شوراسی املان ایکییور حکومتی اداره ایکییور ھاچ شوراسی املان ایکییور ایکییور: صدری شوراسی وزیرا اوساسی قاجانزادق وزیر امور خارجه الکساندر خاتیسیان وزیر مالیه آرام مانوکیان وزیر حربیه کنکال اوساسی اخوندیان وزیر مالیه خاتیسیان قارجیکیان وزیر امور ایله واکانسیو خاتیسیان خاتیسیان ایروانکله ایکییور وقت وزیر خارجه یونق دولاندر حق صدر شوراسی وزیرا وزارت عامر ایکییور ھاچ شوراسی اداره ایکییور خاتیسیان قارجیکیان ایکییور شوراسی Կառավարությունը կառավարելու է ԿԱԶԱՍՈՒՄ ԿԱՐԿԻՆԵԱՆԸ Կառավարությունը կառավարելու է ԿԱԶԱՍՈՒՄ ԿԱՐԿԻՆԵԱՆԸ	Армянский Националь. Советъ объявляетъ что сформировано правительство РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ въ слѣдующемъ составѣ Министръ Предсѣдатель — Ошакесъ НАЧАЛНИКЪ Министръ Иностранн. дѣлъ — Александръ ХАТІСІАНЪ Министръ Внутреннихъ дѣлъ — Арамъ МАНУКІАНЪ Министръ Военный — Генералъ Ошакесъ АХІВЕРДІАНЪ Министръ Финансовъ — Хачатуръ КАРЧИКІАНЪ Министръ Юстиціи — вакантно Въ отсутствіи Александра Хатисіана министертвенъ иностранныхъ дѣлъ бу- деть управлять Министръ Предсѣдатель. Министерствожъ Юстиціи временно будетъ управлять Хачатуръ Карчикіанъ. Армянскій Национальнѣй Советъ
---	---	---

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱՋՆՈՒՆԻ (ՏԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ)
(1868-1937)

Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ

Հասարակական-քաղաքական, պետական գործիչ, ճարտարապետ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ: Մասնակցել է Տրապիզոնի, Բաթումի հաշտության բանակցություններին, ստորագրել է Բաթումի պայմանագիրը: 1919 թ. մեկնել է Եվրոպա և ԱՄՆ՝ Հայաստանի համար նյութական աջակցություն կազմակերպելու առաքելությամբ:

ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

- 1) Հաստատել երկրում տարրական իրավակարգ, ապահովել քաղաքացիների անձի և գույքի անձեռնմխելիությունը.
- 2) Վերականգնել փոստ-հեռագրային հարաբերությունները.
- 3) Եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել՝ մեղմացնելու պարենավորման գործի երկրում տիրող սուր կրիզիսը.
- 4) Կարգավորել գաղթականական խնդիրը՝ մասամբ վերադարձնելով գաղթականներին իրենց հին բնակավայրերը, մասամբ համաչափորեն բնակեցնելով նրանց նոր բնակավայրերում.
- 5) Նախապատրաստել Հայաստանի հիմնադիր ժողովի շուտափույթ գումարումը:

ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ

Հող պատրաստել ստեղծելու հաստատ հիմունքներ սեփական դրամական սխտեմի համար. միջոցներ ձեռնարկել՝ ապահովելու երկիրը դրամանշաններով, վերականգնելու արդյունաբերությունն ու ապրանքափոխանակությունը, այլև մշակելու հարկային առողջ սխտեմ:

ՋԻՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Վերակազմել մեր ունեցած զինվորական ուժերը ստեղծելու համար քանակով ոչ մեծ, բայց ոգով և դիսցիպլինայով ուժեղ մի բանակ:

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավագիտակցությանը, միաժամանակ քրեական արդարադատությանը մասնակից անել ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

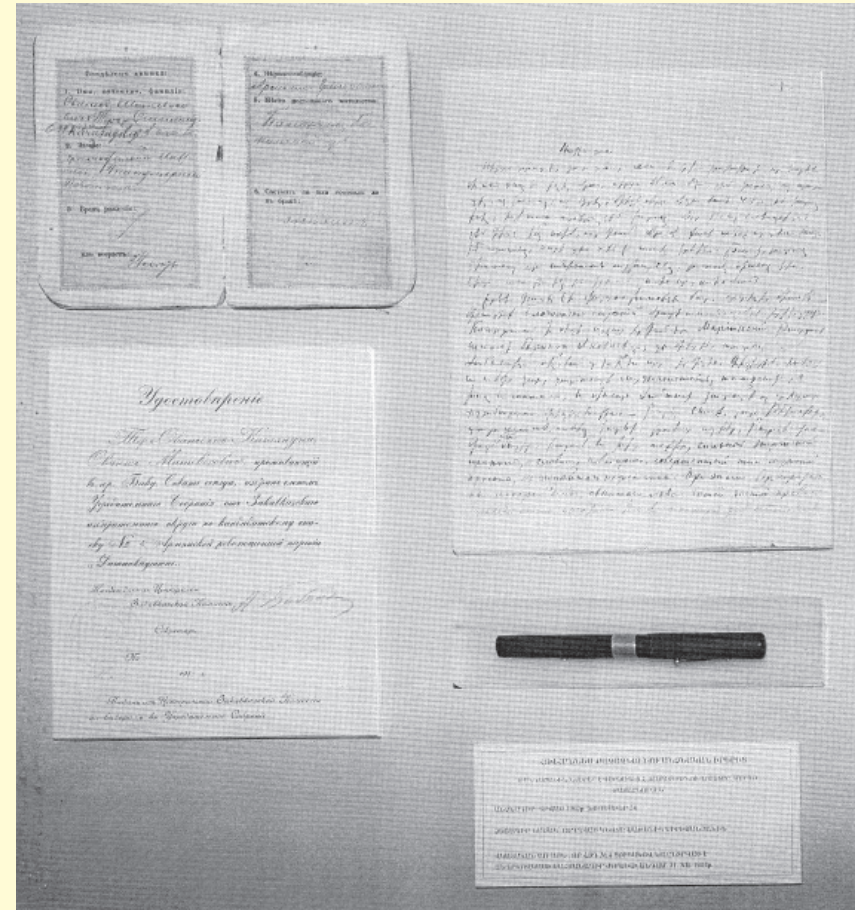
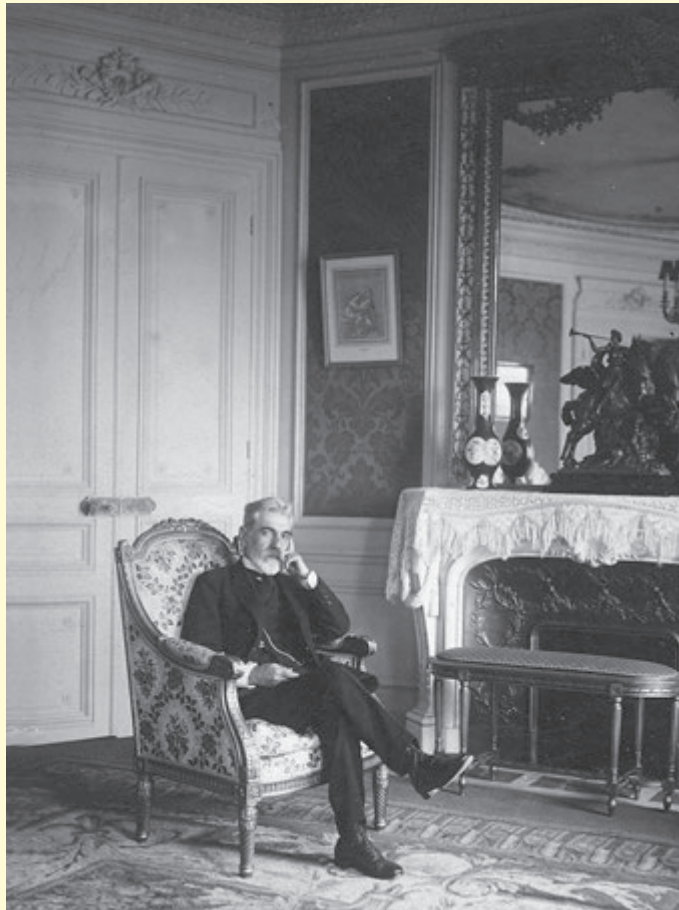
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1) Ամրապնդել օսմանյան կայսրության հետ կնքված հաշտությունը և հաստատել բարի դրացիական հարաբերություններ նրա հետ: Խստիվ հետևել և ջանալ, որ Թուրքիան ևս հետևե հանձն առած փոխադարձ պարտականություններին: Մասնավորապես անցավ լուծել խնդիրները՝ օսմանյան զորքերի Հայաստանի սահմաններից հեռացվելու մասին և գաղթականներին հայրենիք վերադառնալու մասին.

2) Լուծել՝ համաձայնությամբ Ադրբեջանի և Վրաստանի, այս պետությունների և Հայաստանի սահմանների խնդիրը՝ իբրև հիմք ընդունելով էթնիկական (ազգաբնակչական) սկզբունքները:

3) Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ լիկվիդացիայի ենթարկել ընդհանուր հաստատությունները և գույքը, որ մնացած է Անդրկովկասյան հանրապետությունից:

1918 թ. օգոստոս 3

Չը գիտեմ, արդյոք երբևիցե, որևէ ժողովուրդ եղել է այն օրհասական այն անելանելի կացության մեջ, որ ապրում է այսօր հայ ժողովուրդը: ...Այսօր Հայաստանի հանրապետությունը փաստ է արդեն: Թող որ այդ հանրապետությունը փոքր ու աղքատ լինի, թող ժողովուրդը ենթարկված լինի սովի ու համաճարակի, դա անցողակի բան է: Փասարը կարարվել է արդեն, և չկա աշխարհիս երեսին այն ուժը, որ կարողանար բնաջինջ անել պատմության էջերից կարարված փասարը: 500 տարի ստրուկ լինելուց հետո մի ժողովուրդ վերածնվում է ազատ և ինքնուրույն կյանքի համար...

Հովհ. Քաջազնունի, 1919թ. հունվար
(Հատված 1919թ. հունվարի նամակից)

Հ. Քաջազնունու անձնագիրը՝ 1902թ., Անդրկովկասի Սահմանադիր ժողովի անդամ ընտրվելու վկայականը, գրիչը,

Հ. Քաջազնունու ձեռագիր նամակը կնոջը մի հարված - ՀՊԹ

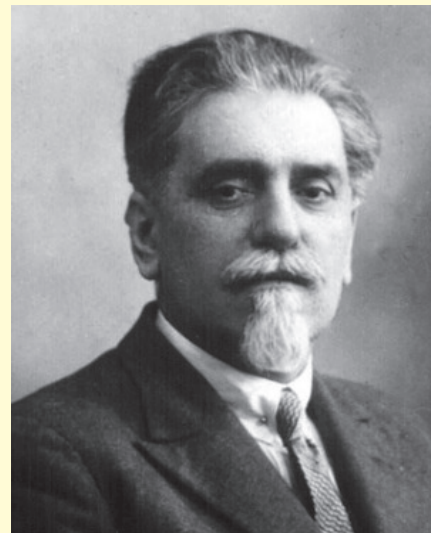
Սիրտս տխուր է, շատ տխուր: Ահա մի երկու շաբաթ է, որ կարծես մի սև քող է իջել վրաս, սիրտս ճնշվում է, չեմ կարող ոչ պարապել, ոչ կարդալ, որ գրել: Գիշերները մինչև ժամը 4-5-ը չեմ կարող քնել, իսկ առավոտները չեմ կարող վեր կենալ անկողնուց: Չեմ գիտե ինչ անեմ, ուր գնամ: Այս մի քանի ամիսը, որ դեռ մնալու եմ այստեղ, սարի պես դեմ է առել կրծքիս: Շուրով, շուրով հեռանալ այս անիծված աշխարհից, շուրով միանալ ձեզ հետ, ահա թե ինչ եմ կրկնում ամեն օր, ամեն ժամ...

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆ (1876–1945), ՀՀ վարչապետ (1919 թ. ապրիլ - 1920 թ. մայիս)

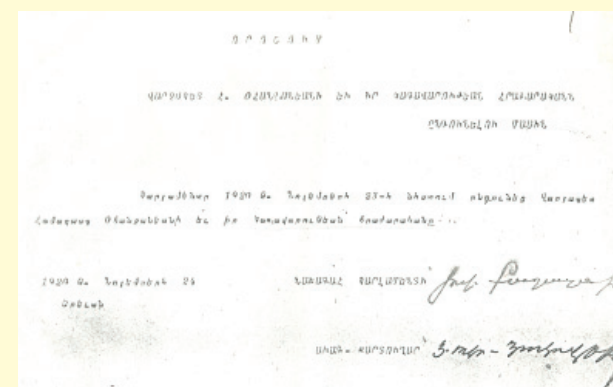
Հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ, 1909-1917 թթ. եղել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխը, միաժամանակ նաև Կովկասի քաղաքների միության նախագահ: 1918 թ. Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարն էր, 1919 թ. հուլիսից՝ վարչապետը և արտաքին գործերի նախարարը: Մասնակցել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի (1920) կնքմանը:

Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ա. Խաչիսյանը, բնութագրելով Հայաստանի կառավարության գործունեության ողջ ժամանակաշրջանը, այն բաժանել է երեք փուլերի. առաջին շրջան՝ պետական-կազմակերպչական, երկրորդ՝ քաղաքացիական-սրբեղծագործական և երրորդ՝ արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ պայքարի, վերջին շրջանը, ինչպես հայրնի է, ավարտվեց 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ Հայաստանի հանրապետության անկմամբ և նրա խորհրդայնացմամբ:

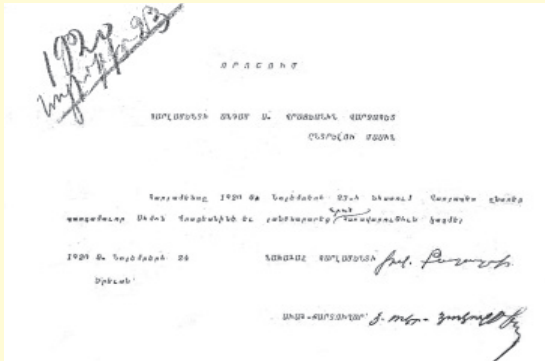
ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ ՀԱՄՈ (1873-1947) քաղաքական, պետական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ, ՀՀ վարչապետ (1920 թ. մայիս - 1920 թ. նոյեմբեր):

1918-ին գործել է Անդրկովկասյան սեյմում: 1918-ին՝ Գերմանիա (Բեռլին) ուղարկված Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ: 1919-ի նոյեմբերին՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության անդամ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում: 1920-ի սկզբից՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար (Ալեքսանդր Խաչիսյանի կառավարության կազմում), ապա՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար: Նրա օրոք է կնքվել Սևրի հաշտության պայմանագիրը (1920), որով դե յուրե ճանաչվեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

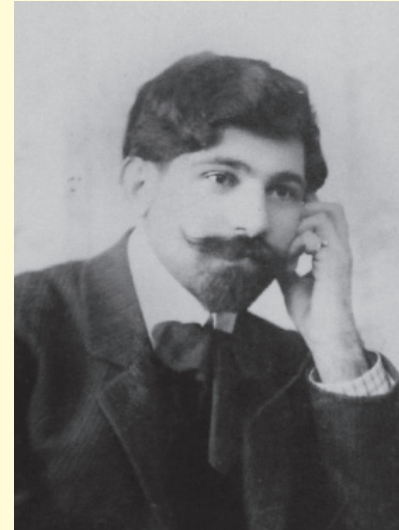

ՎՐԱՑՅԱՆ ՍԻՄՈՆ (Գոուզյան, Գոուզիկյան, 1882 - 1969). քա-
ղաքական, պետական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ, ՀՀ
վարչապետ (1920 թ. նոյեմբեր - 1920 թ. դեկտեմբեր 2):

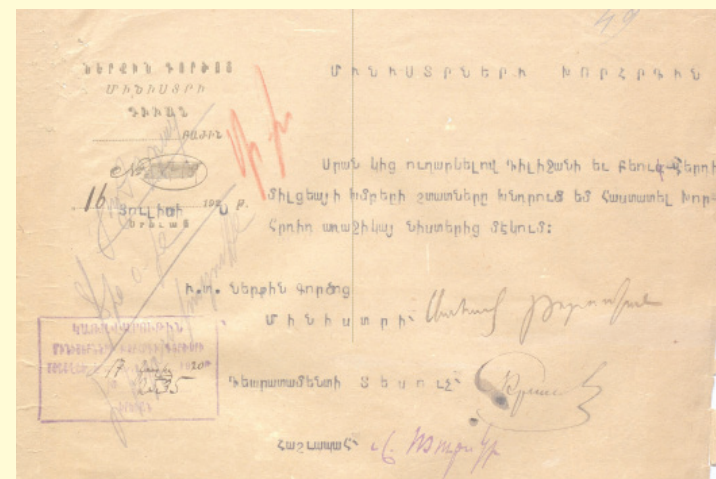

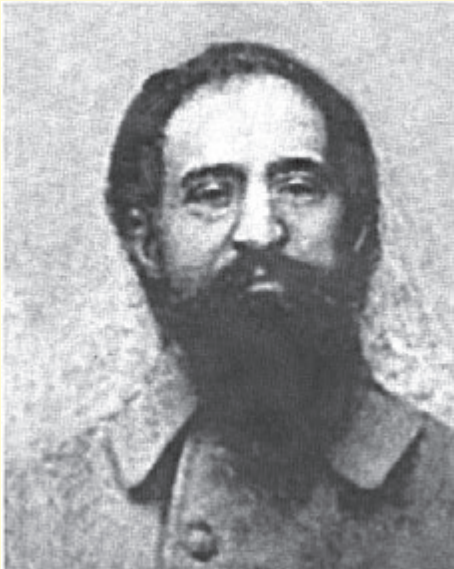
1918-ին որպես Անդրկովկասի պատվիրակության անդամ մասնակցել է Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններին: 1919-ին ընտրվել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր: 1920-ի մայիսից Համո Օհանջանյանի գլխավորած կառավարության կազմում՝ գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար, 1920-ի նոյեմբերից՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ: 1920-ի դեկտեմբերի 2-ի ՌԽՍՀ-ի հետ համաձայնությամբ Վրացյանի կառավարությունը հրաժարվել է իշխանությունից:

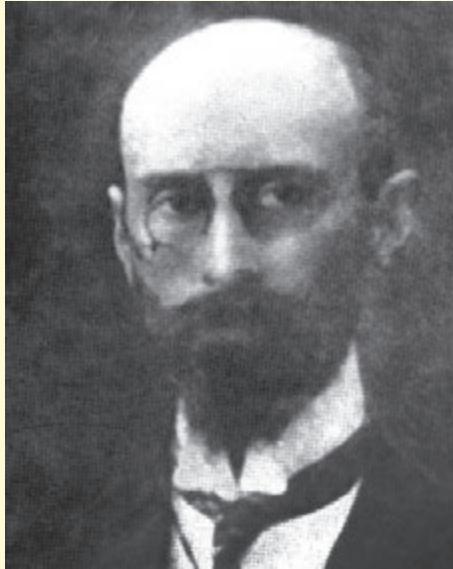
«Հայաստանը
Հայաստանում ապրող բոլոր
ժողովուրդների հայրենիքն է,
և մեզ համար շատ կարևոր է
երկրում ուժեղացնել ներքին
համերաշխությունը»
Սահակ Թորոսյան

ՍԱՀԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆ (1884 - 1940) գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ, պետական-քաղաքական գործիչ: 1918-20 թթ. զբաղեցրել է պատասխանատու պաշտոններ՝ Երևանի զինվորական կոմիսար, նահանգապետ, պարենավորման, խնամատարության, ներքին գործոց նախարար, խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի անդամ:

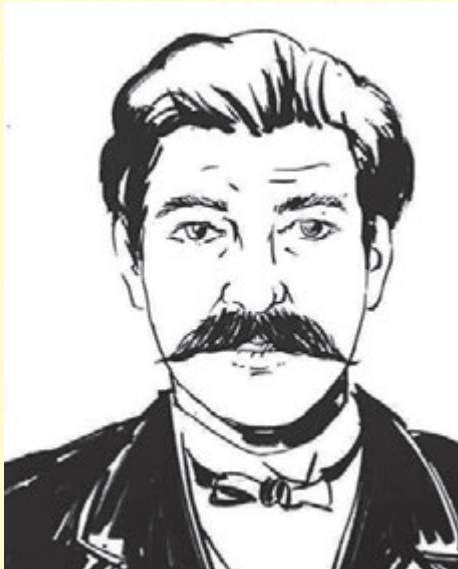
Միրական Տիգրանյան

Միհրա Բերբերյան

Գեորգ Ղազարյան

Խաչատուր Կարճիկյան

Լևոն Շանթ
 ՀՀ խորհրդարանի փոխնախագահ

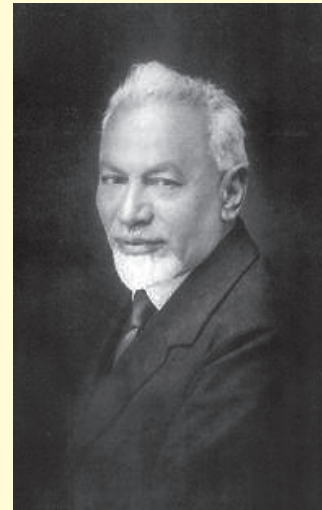

Արտաշես Բաբայան

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի շենքը

1918-ի օգոստոսի 1-ին իր աշխատանքները սկսեց ՀՀ խորհրդարանը, որը կազմավորված էր առավելապես Թիֆլիսի և Երևանի ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչներից, նախագահ ընտրվեց Ավետիք Սահակյանը: Խորհրդարանի առաջին կազմի մեջ մտան 45 պատգամավոր (18 դաշնակցական, 6 էսէռ, 6 սոցիալ-դեմոկրատ, 6 հայ ժողովրդական կուսակցությունից, 9 անկուսակցական): Ավելի ուշ՝ 1919-ի հունիսին հանրապետությունում ուղղակի, համընդհանուր ընտրական իրավունքի հիման վրա ընտրվեց խորհրդարանի նոր կազմ՝ 80 հոգի (72 դաշնակցական, 4 էսէռ, 1 անկուսակցական, 3 պատգամավոր տեղական թուրք բնակչությունից):

ՍԱՀԱԿՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ. Հայր Աբրահամ, (1865 – 1933), պետական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ: ՀՀ խորհրդարանի առաջին նախագահ (1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 5-ը):

Օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում հանդիսավոր շքով բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիսար:

Հայաստանի անդրանիկ օրենսդրական մարմնի առաջին նիստը բանալու պատիվը վիճակվեց Հայաստանի Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանին: Խորին լռության մեջ բեմ ելավ նա և արտասանեց բացման ճառը, որը տեղի ու տեղը թարգմանվեց ռուսերեն և թուրքերեն լեզուներով:

«Քաղաքացիներ, պարգամավորներ Հայաստանի խորհրդի:

Գերագույն հայոց ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի խորհրդի և հայրադարեղ, որ այսուհետև սա է միակ լիազոր մարմինը ամփոփող իր մեջ Հայաստանի հանրապետության պետական իշխանությունը:

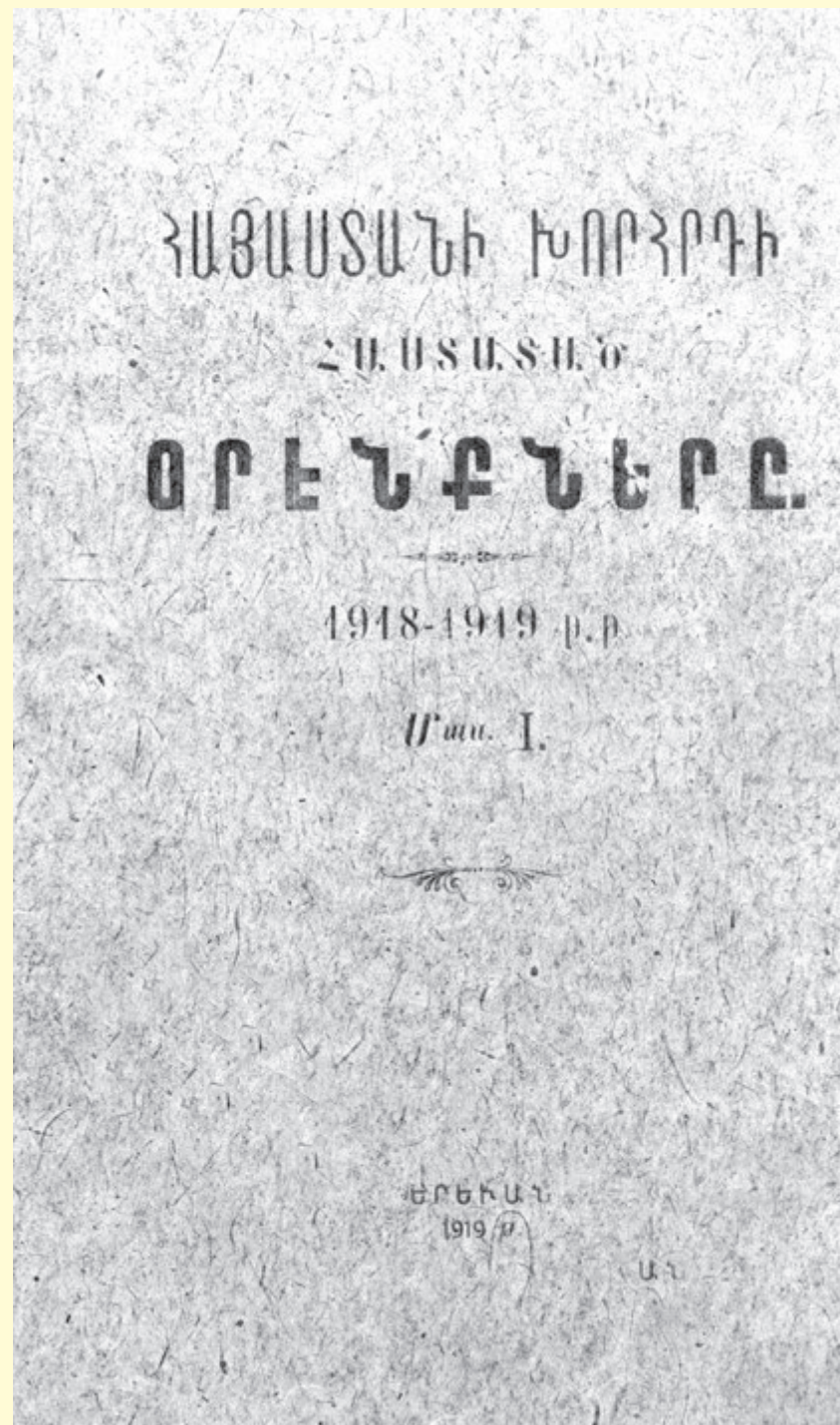
Այս օրը կդառնա մեզ համար պարմական և կրանա մի նոր լուսավոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետության կյանքում, ինքնուրույն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կմնա միշտ հիշատակելի և այն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նվիրական տենչը ինքնորոշման, թեև անհնարին դժվարին պայմաններում.....

Այո, մեր հանրապետությունը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով, նա զրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությունը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ, ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրավված հողամասերի վերաբացմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետությունների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկա են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնության և խաղաղության ուղին, և ուզում եմ հուսալ, որ չենք սխալվում...

Թողնենք ապագա հեռանկարները, համենայն դեպս, այսօր այստեղ առանց տարանջատների և լիակատար վճռականությամբ մենք գցում ենք խարիսխը մեր պետական նավի և դնում ենք հիմքը պետական շենքի ձգվելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրություն Հայաստանի հանրապետության բոլոր ազգությունների, իբրև զավակների մեկ հարազատ մայր հայրենիքի»:

Հայաստանի Խորհրդարան, հայոց կառավարություն, հայկական բանակ... Երազ չէր արդյոք:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ

Հ. Յ. Դ Ա Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

№ 1

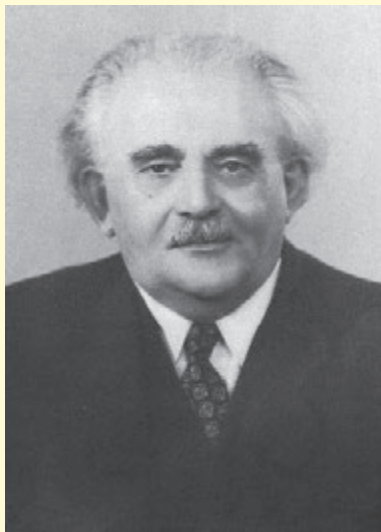
1. Սահակեան Աւետիք
2. Քաջազունի Գովհաննէս
3. Անարնեան Աւետիք
4. Փասարձանեան Գարեգին
5. Վարանդեան Միքայէլ
6. Օնանջանեան Համադասպ
7. Տէր-Գաւթեան Գալսէփ
8. Գիւլխանդանեան Աբրահամ
9. Տէր-Մինասեան Ռուբէն
10. Աղբալեան Նիկոլ
11. Մատթեան Ալեքսանդր
12. Արդուքեան Գալսէփ
13. Մաշտոբեան Սմբատ
14. Փափազեան Վահան
15. Թադևոսեան Լևոն
16. Կանաչեան Դրաստ.-Դրո
17. Արարատեան Սարգիս
18. Բարաշեան Արտաշէս
19. Բարսեղեան Պերճուհի
20. Բազմաշեան Գովհաննէս
21. Գրիգորեան Միքայ
22. Ենգիշեան Հայկ
23. Եօշեան Զաքար
24. Թէմուրեան Մատթէոս
25. Բարսեղեան Մատթէոս
26. Մատթեան Գէորգ
27. Խորէնի (Տէր Գէորգեան)
28. Դադաղեան Կորնի

- Գիւղանուտեան, Նախագահ Հայաստանի Խորհրդի
Ինժեներ, Նախագահ Հայաստանի կառավարութեան
Գրագէտ, Նախագահ Հայաստանի խաղ. պատ. խաղ.
Քիմիկոս, գիւղանուտեան, Նախ. պատ. օտմ. պարլամենտի
Հրապարակախօս, Երբօրեակի խմբ. անդ. միջ. սոց. բիւրօյի
Բժիշկ, անդ. Հայաս. պատ., անդ. Բերնի սոց. համ.
» անդամ Հ. Յ. Դ. Արեւելեան Բիւրօյի
Իրաւաբան, հասարակական գործիչ
Քիմիկոս, անդամ Հայաստանի Խորհրդի
Անդամ Հայաստանի Խորհրդի, հրապարակախօս
Բժիշկ, ներքին գործոց մինիստր
Հասարակական գործիչ
Իրաւաբան, անդամ Հայաստանի Խորհրդի
Նախկին պատգամաւոր ժողովական խորհրդարանի
Հասարակական գործիչ
Զինուորական մինիստրի օգնական
Քիմիկոս, հասարակական գործիչ
Բժիշկ, անդամ Հայաստանի Խորհրդի
Ուսուցչուհի
Իրաւաբան, անդամ Հայաստանի Խորհրդի
Ուսուցիչ, հասարակական գործիչ
Իրաւաբան, Ներք. գործերի մինիստրի օգնական
Բազմ. բանւորական խորհրդի անդամ
Անդամ Հայաս. Խորհրդի (Կղիկի պատգ.)
Իրագէտ, խնամատարութեան և աշխ. մինիստր
Իրաւաբան, կառավարութեան գործերի վարիչ
Անդամ Հայաս. Խորհրդարանի, գրկո. փիլիսոփայութ.
Իրաւաբան, խմբագիր «Աշխատատեղի»

61. Նազարեան Արտաշէս
62. Աւագեան Ներսէս
63. Միլիքեան Գովհաննէս
64. Բալայեան Գերասիմ
65. Պապայեան Սուրբով
66. Տէր-Գէորգեան Միքայէլ
67. Շահինեան Գառնիկ
68. Տ. Միքայէլեան Անուշաւան
69. Զառաֆեան Լևոն
70. Տէր-Գրիգորեան Մինդրան
71. Սաֆրասեան Արամ
72. Մանուկեան Կոստորինէ
73. Միրաքեան Մնովր
74. Գալստեան Նորայր
75. Մարգարեան Հայկ
76. Մարգարեան Արամ
77. Մէլքոնեան Բաղդասար
78. Առաքելեան Վարդան
79. Զուգուրեան Սիմօն
80. Մաշտոբեան Սարգիս
81. Միլիքեան Մամիկոն
82. Տէր-Գովհաննէսեան Արսէն
83. Կորնիսեան Զաքար
84. Մաշտոբեան Սիմօն
85. Զաքարեան Մուշէկ
86. Շահապեան Վաչագան
87. Կուճանեան Մաշտոբ
88. Աղաջանեան Արամ

- Կադրող, վարիչ Հայաստ. հեռագր. գործակալութեան
Ցանկագէտ, կոռուբորատոր
Բժիշկ
Հասարակական գործիչ
Խաղիչ
Խաղիչ, անդամ Հայաստանի Խորհրդարանի
Խնամակց
Խաղիչ
Հաշուապահ
Խաղիչ
Խաղիչ
Ստանկական կոմիտար
Գործակալատոր
Հաշուապահ
Ֆինանսիկ
Գիւղանուտեան
Ցանկագէտ
Ուսուցիչ
Ուսուցիչ
Գր. դասնուտեան
Զբաղման, կոռուբորատոր, իրաւ.
Հաշուապահ
Շառապագ
Ուսուցիչ
Բանոր
Պետական պաշտօնեայ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

Վահան Նալբանդյան

Արսեն Միքայելյան

Տիգրան Ծամիուր (Ամանեյան)

Պերճուհի Բարսեղյան

Վահան Իսորենի

Վահան Մինախոդյան

Վարվարա Սահակյան

Կարապետինե Մանուկյան

ՕՐԵՆՔ ՊԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ

1. Հայաստանի Հանրապետության պետական լեզուն հայերենն է և պարտադիր՝գործի ու բոլոր պետական և հասարակական հաստատությունների մեջ: Այլ լեզուների գործածությունը պետական ու հասարակական հիմնարկությունների մեջ սահմանվում է հատուկ օրենքով:

2. Պետական և հասարակական հաստատությունները պարտավոր են վեց ամսվա ընթացքում հայերենը դարձնել պետական գործավարության պաշտոնական լեզու:

Փոխ-նախագահ պառլամենտի՝ Լևոն Շանթ
Ի.Տ.ավագ քարտուղարի Ա. Սաֆրաստյան
ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ.200,ց.1,գ.86.թ.83

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ Հ Ա Ս Տ Ա Տ Ա Ն Օ Ր Է Ն Ք Ն Ե Ր Ը

1918 թ.

1. Հայաստանի Խորհրդին 20,000 ր. առանձին բաց թողնելու մասին:
Յանձնարարել Կառավարությանը բաց թողնել Հայաստանի Խորհրդի Նախագահությանը 20.000 ր. առանձին ընթացիկ ծախսերի համար:

Հաստ. օգոստոսի 3-ին 1918 թ.

2. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը 6 000.000 ր. առանձին բաց թողնելու մասին:

Բանալ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը առանձին վեց միլիոն բուրլու գումարի կրեդիտներ բաց անելու գաղթականական, պարենաւորման և զօրքի վերակազմելու գործերի առաջանալիք ծախսերի համար:

Հաստ. օգոստոսի 8-ին 1918 թ.

3. Խօլերայի դէմ կռվելու մասին.

1) Յառաարարել համբողջ Հայաստանի տերիտորիան խօլերայի կոյմից վտանգւած:

8. Բամբակի մենավաճառքեան մասին.

1) Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրայ բամբակի առևտուրը յայտարարւում է պետության մենաշնորհ.

2) Այս օրէնքի հրատարակութեան օրից արգելւում է բամբակ արտահանել Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից.

3) Բամբակի վրայ հաստատուն գին կը սահմանուի առանձին օրէնքով.

4) Բամբակատէրը պարտաւոր է այս օրէնքի հրատարակութեան օրից եօթ օրւայ ընթացքում գրաւոր յայտարարութիւն տալ ակցիզային հարկերի վարչութեան, սրտեղ և որքան բանբակ ունի.

5) Ակցիզային վարչութեան վրայ դրւում է պարտականութիւն հարկի տակ առնել Հայ. Հանրապետության մէջ գտնւած ամբողջ բամբակը:

— 5 —

6) Այս օրէնքը խախտելու մէջ յանցաւորները ենթարկուած են դատաստանական կարգով հետեւեալ պատիժներին. ա) սահմանած ժամանակում գրաւոր խոտարարութիւն չ'տալու համար բամբակի քանակութեան և տեղի մասին զրամական տուգանքի մինչև տասն և հինգ հազար ռուբլի, բ) բամբակը թագցնելու համար, զազանի գնելու և վաճառելու համար և Հայաստանի սահմաններից արտահանելու համար բանտարկութիւն երեքից մինչև վեց ամիս գործի հետ միասին բամբակն էլ է գրաւուած. եթէ անհնար լինի բամբակը գրաւել, այդ դէպքում յանցաւորը բացի բանտարկութիւնից ենթարկուած է զրամական տուգանքի չ'գրաւած բամբակի արժէքի չափով:

7) Ներկայ օրէնքը գործադրութեան է տրուած 1918 թ. յունիսի 20-ից:

Հաստ. սեպտեմբերի 11-ին 1918 թ.

9. Դպրոցների կառավարութեան մասին

1) Դպրոցը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ պետութեան մենաշնորհ չէ: Իւրաքանչիւր հասարակական կամ համայնական կազմակերպութիւն, խմբակցութիւն, ընկերակցութիւն, ինչպէս և առանձին անհատ, իրաւունք ունեն անարգել դպրոց բանալու և անկախօրէն վարելու սեփական միջօցներով:

2) Պետական գանձարանի նպաստաւորութիւնը չ'պէտք է նկատուի որպէս հիմք և նշան դպրոցները պետական կամ կառավարական համարելու կամ դարձնելու:

3) Մերժելի է դպրոցի պետականացման կարգը և գերադասելի է ազատ հասարակական դպրոցական սխտեմը:

4) Պետական գանձարանից նպաստ ստացող դպրոցներին կառավարութիւնը յանձնուած է. ա) հանրային կրթութեան մինիստրին և նրան կից Դպրոցական խորհրդակցութեան, բ) տեղական ինքնավար մարմիններին, գ) դպրոցական շրջանային տեսուչներին, դ) դպրոցների մանկավարժական խորհուրդներին, տեսուչներին, աւագ ուսուցիչներին և հոգաբարձութիւններին:

5) Հանրային կրթութեան մինիստրին կից, նրա նախագահութեամբ, խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով, կազմակերպուած է դպրոցական խորհրդակցութիւն, մինիստրի կողմից հրաւիրւած անձերից:

Ձայն եմ տալիս անկուսակցական աշխատատեղ-գիւղացիական Միութեան № 6 ցանկին

Голосую за список № 6 безпартийного трудового крестьянского синдиката

س ویریرم زھمت چکن کاندلیارینک ییطرفی قارداشلیقلارینک سیاسیئے
نمرو 6

Հայաստանի Պարլամենտի
Ընտրութեանց Կենտրոնական Ճանձնաժողով

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն

Թեկնածուների ցանկ

№ 4.

1. Շամշադինով Ա. հմէդ-բէկ—Հասարակական կոմիսսար
2. Շամշադինով Ա. աշրաֆ-բէկ—Գեներալ-Մայոր

ԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին խորհրդարանը հաստատեց արդարադատության նախարար Սամսոն Հարությունյանի կողմից կազմած «Դատական հիմնարկությունների մասին» օրինագիծը, որով ռուսական օրենքների հիմունքներով Հայաստանում մտցվում էին հետևյալ դատական ատյանները.

Հաշտարար դատարաններ՝ իրենց քննչական բաժիններով: Հանրապետությունում կար ընդամենը 25 այդպիսի դատարան: Երկրի տարածքի ընդարձակամամբ դրանց թվաքանակն ավելի մեծացավ: 1919 թ. մայիսին վերացվեցին նախկին դասային հաշտարար դատարանները:

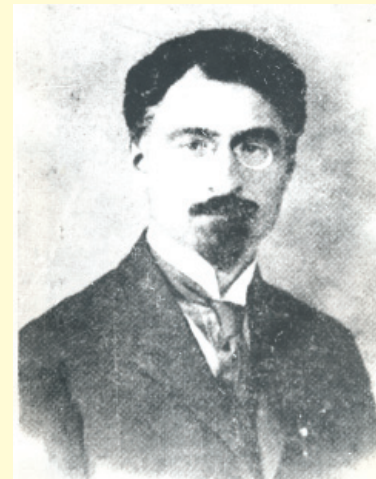
Երևանի շրջանային (կամ օկրուգային) դատարան՝ քաղաքացիական և վարչական բաժանմունքներով: 1920 թ. ապրիլին շրջանային դատարաններ հիմնվեցին նաև Ալեքսանդրապոլում և Կարսում:

Դատաստանական (դատական) պալատ (Երևանում)՝ երկու բաժանմունքներով՝ քաղաքացիական և քրեական:

Գերագույն վճռաբեկ ատյան՝ սենատ (Երևանում)՝ երկու համապատասխան բաժանմունքներով (դեպարտամետներով)՝ քաղաքացիական և քրեական որոշումները բեկանելու խնդիրների վերաբնության համար:

Նախկինում 3-րդ և 4-րդ բարձրագույն դատական ատյանները գործել էին. դատական պալատը՝ փոխարքայության մայրաքաղաք Թիֆլիսում, իսկ սենատը՝ Սանկտ Պետերբուրգում: Այժմ դատական բնույթի ցանկացած խնդիր լուծվելու էր Հայաստանի Հանրապետության շրջանակներում...:

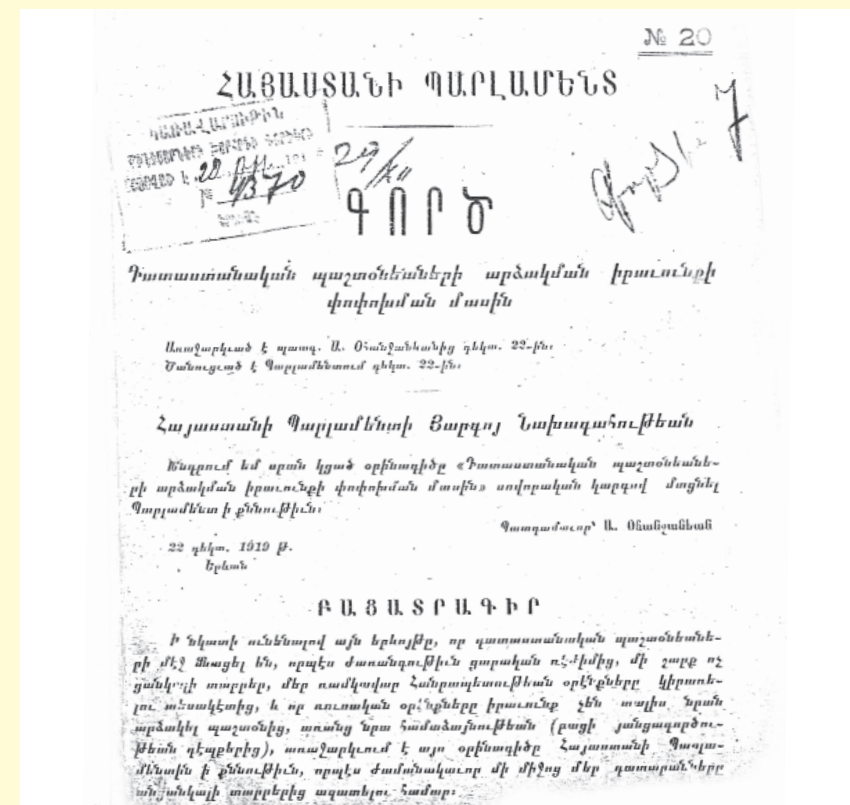
1920 թ. մարտի 15-ին Երևանում հանդիսավորությամբ բացվեց երդվյալ ատենակալների դատարանը, վիճակահանությամբ կատարվեց ատենակալների ընտրություն: 1919 թ. ապրիլին շրջանային դատարանին կից հիմնվեց կարևորագույն գործերի գծով քննիչի պաշտոն:

Արտաշես Չիլինգարյան
Արդարադատության նախարար

Արտաշես Չիլինգարյանը
Երևանի բանտում

Կ Ո Չ

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԸՆՍՑ. ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Համախառնային պատերազմը վերջացաւ. մեր դաշնակիցները յաղթեցին, մենք յաղթեցինք: Սակայն, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի հայութիւնը դեռ չ'կարողացաւ իր նպատակներու և խաւանքներու ուս- փութած ձեռնկերպութիւնը հրապարակել և ինքն ալ մասնակից ըլլալ անոնց իրականացման: Այժմ մեր անունէն կը խօսեն ոչ միայն մեր բարեկամները, այլև թուրք մեր թշնամիները. այժմ պարտաւորեցինք նոյն- նիսկ խօսելու իրաւունք և պատեհութիւն ունին:

Ինչպէս ալ որ իրաւունք ունենան մեր եղբայրները, հեռուի բարեկամներն ու ներկայացուցիչները մեր անունէն խօսելու, այնուամենայնիւ, մատուցողական չորս տարի մեր մեծ դաշնակիցներու յայտարարած սկզբունքներու և արդարութեան համար պայքարող և տուննուող հայութիւնը ամենէն աւելի և ամեն- նէն առաջ պարտաւոր է իր նպատակները, իր քանկութիւնները և իր կամքը կազմակերպած ձևով հրա- պարակ բերել և պաշտպանել նոյն արդարութեամբ և անմասնագիտութեամբ, որով ան պատերազմի թատերաբեմը իշաւ վճռականաբար, սկզբէն և եթէ առանց երկդիմութեան, տատանումներու և վճատութեան:

Շատերը մեր անունէն խօսելու իրաւունք ունեն, բայց, եթէ որեւէ ձայն պէտք է լսուի մեր արգար դատի և իրաւունքներու պաշտպանութեան ի խնդիր, այդ ալ մեր ձայնը պէտք է ըլլայ: Սա հրամայական պարտականութիւն մըն է, որ իր բովանդակ մեծութեամբ կը ծանրանայ ներկայ սերունդի վրայ: Մենք կարելիներ պիտի ընենք՝ անխիբի և կատարեալ կերպով տանելու մեր այդ պարտականութիւնը և վերջին ճիշդ գործ դնելու: Համար ապագայի և պատմութեան անկող դատաւարանէն և դատախառնատութենէն ա- դատուելու և իրականացնելու այն սկզբունքները՝ որոնց համար մենք դարձեալ տանջուել ենք և ահա չորս տարի է, որ արեւմտեան կըլլանք ու կը մեռնենք:

Մեր քաղաքական խոնջանքներու ձեռնկերպումն ու ներկայացուցչութիւնը մեր առջև կը դրուի ճիշտ այս օրերուն, ճիշտ այս րոպէին: Չկայ մարդ մը որ չզգայ մեր դատապարտելի լուսիները և խօսելու ան- հրաժեշտութիւնը:

Մեր ներքինեան բոլոր խնդիրները միացին ապստիկ և այժմ ժամանակ է, որ մենք մոռնանք այդ բո- ւրբը, որպէսզի կրնանք տեսնել պատմութեան մեծ խնդիրը, որ մեր առջև է դրած և մեզի համար պէտք է լուծուի: Ամենայն հաւանականութեան դեր կարող է խաղալ այդ լուծման մէջ. փախտական հայութիւնը չպիտի կամենար իր մասնակցութիւնն ալ դարձնել այդ դեր խաղացող վտրիկ՝ հաւանականութիւններէն մէկը: Իր ժամանակի և վայրեանի ոգին բմբուղներուն համար պէտք է կամքի և մտածողութեան կազ- մակերպութիւնն ստեղծել փախտական հայութեան բոլոր ծաղիկներու մէջ:

Որովհետեւ այդ խնդիրներէն բացի չուտով մեր առջև պիտի դրուի նաև Արեւմտեան Հայաստանի համարեալ թէ անմարգարեակ մեր հայրենիքը բազմամարդկու և վերաշինելու, մէկ խաղով ներդադրի խնդիրը: Չորս տարիներու փախտականական բոլոր տանջուից վարժութիւնները՝ մեզի համար բաւարար, շատ բաւարար դասեր ձգան, որպէսզի մենք չուզենանք օգտուիլ առանցքէ և մեր ներդադրել մի նոր դասը՝ դարձնելու աւելի ահաւոր, աւելի անկազմակերպ, աւելի արեւմտու:

Անպատու անգամ մեր բոլոր ճիգերը՝ կուտ և ամուր կազմակերպութիւն մը ստեղծելու համար փա- խտական հայութեան մէջ, և այսօր, երբ անոր հովիւները չկան, անդուիս է միացին բազմադարեան կուսուրդային աւանդապա՛ծ ժողովուրդը, անիգու և անխօս, այժմ մենք գուցէ կը նկատենք, որ պէտք է լնուլ քիչ մըն ալ Այսօրուան մասին և անկան, բարձրագոյն խօսել մեր լուսաւոր վաղուան մասին:

Այս երկու նպատակները՝ մեր մօտաւոր ապագայի՝ մասնագիտութիւնը և մեր դատի սեփական պաշա- պանութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնեն կարճ ժամանակի մէջ և գուցէ կարճ ժամանակի համար կազմակեր- պել փախտական հայութեան թորհուրդը կամ Կոմիտէն:

Եթէ մենք ուրիշ ոչ մէկ նպատակ ոչ մէկ ցաւ կամ հոգս, ոչ մէկ հարց կամ խնդիր ալ չունենանք, այդ երկու խնդիրները միայն բաւական են, որպէսզի մենք արգարացնենք, նոյնիսկ փախտական վիճակէն մէջ, մեր կազմակերպման յամաւ մտադրութեան հետ, մեր այդ յաւիտենական երկու խնդիրնե- րը վերջնականապէս լուծելու վճռականութիւնը, գիտակցութիւնն ու պարտականութիւնը:

Արեւմտեան Հայաստանի փախտական հայութեան Համադրամարի կազմակերպել Կոմիտէն ներկայ կոչով կը դիմէ բոլորին, խնդրելով միանալ այդ երկու մեծ նպատակներու շուրջ, մտաւալ ամէն բան, նոյնիսկ մեր թշուառութիւնը, յաւիտենական թշուառութիւնէն ազատուելու, համերաշխ, միաբան, և անըն- կուն կառուցով, մեր առջև դրուած այդ երկու խնդիրներու սիրուն՝ այդ երկու խնդիրները լուծելու:

Իրեան Արեւմտահայ Երկր. Համագումարի Կազմ. Կոմիտէի Նախագահ՝ Գր. Բուլխարացի Ատենապետ՝ Վ. Տէրոյան Բարոտուղար՝ Արտէն Կիսուր

1 Յունվար, 1919. Երևան

ԴՄԼՈՒԹ.՝ Համադրամարի տեղի, ժամանակի, ընտրական հրահանգներու և ձեռնկերպումն օրա- կարգի մասին կը յայտարարուի տանձին:

Արևմտյան Հայաստանի փախստական հայության կոչը, 1919 թ. հունվար

ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՍՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՍԱՐԳՐԱՆ ԱԿՏԸ

Հայաստանի ամբողջութիւնը վերակառուելու և ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւա- ճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավա- րութիւնը, համահայն բովանդակ Հայ ժողովրդի միա- համուն կամրի և ցանկութեան յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասե- րը մշտնջենապէս միացած են իրիւ անկախ պետու- կան միութիւնն:

Արդի մի տարի առաջ ոտուաշայիքի համադո- մարից լնայում Հայ-ց Ազգայն Խորհուրդը յոյ- տարարեց իրեն Անդրկովկասեան հողական գոտա- ների բարձրագոյն իշխանութիւնն Է. Չլդային Խորհրդի կազմած կառավարութիւնն այդ քաղաքական ակա- մասին պաշտոնապէս Անտախտեանց ներկայացուցիչ- ներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարեայ մէջ փաս- տօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկա- սի հայկական գաւառներում:

1918 թ. փետրւար ամսին իջրեան քաղաքում կա- յացած Արեւմտահայ ներկրոց Համագումարը հանդի- սաւոր կերպով յայտարարեց, որ նաւ նպատանը միացեալ և անկախ է Խախտը:

Այժմ, Անդրկովկասում և Պատմեան կայսրու- թեան անկախութեամբ գտնուած պապանակեան հայկա- կան ներքինեցի միացման և անկախութեան ոյս ակ- ասը կուտարելուց՝ Հայաստանի Առաւելագործութիւնը յոյ- տարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պիտանքն ձեռն է. Արեւմտեան Համագումարութիւնն և որ ինքը համագումարում է միացեալ Հայաստանի հանրապե- տութեան Առաւելագործութիւնը:

Այսպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու անօրէնը, և Հայաստանի Արարչութեանն ու Առաւելա- րութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շողկապող բարձրագոյն օրէնը- րի և գործադիր իշխանութիւնը:

Հայաստանի Առաւելագործութիւնը այն ակտը հրա- տարակում է 1918 թ. Ապրիլի 27-ի Արարչու- տի որոշմամբ Առաւելագործութեանը տրուած յատուկ լիազօրութիւնների իման վրայ:

Միևնորեք Խորհրդի Նախագահ և Առաջին Կրթիկ Մ-ի պաշտօնակատար Ա. Բախտեան Ներքին Կրթիկի Միևնոր պաշտօնակատար Ս. Բախտեան Յիւրապեան Միևնոր Կենտրոն Մայր Բ. Արարատեան Արարչագործեան Միևնոր պաշտօնակատար Ե. Զեյնալ Լուրային Կրթութեան Միևնոր Կ. Միևնոր Կարգիտեան Խառնարանեան Միևնոր Ս. Թորոնեան Պարենու օրման Միևնոր Բ. Վերմեան Զիւտեաների Միևնոր պաշտօնակատար Կ. Զապիեան Կրթիկի Առաւելագործ Կ. Բախտեան

1919 թ. Մայիսի 28 ին Երևան քաղաք.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

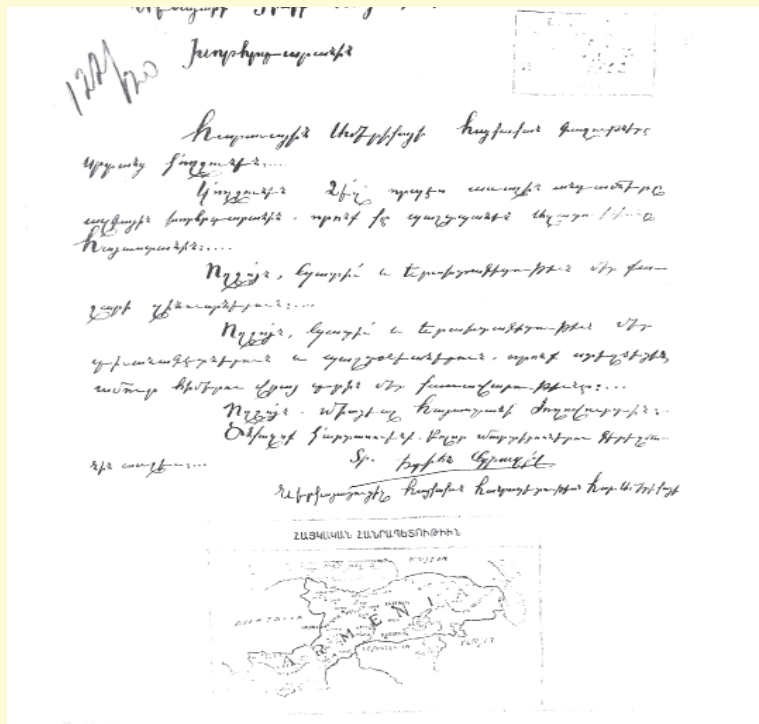
Հայաստանի առաջին Հանրապետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը միջազգային ճանաչման հասնելն էր և դիվանագիտական կապերի հաստատելը: ՀՀ դիվանագիտության առաջնային խնդիրներից էր Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելը, դրսից տնտեսական, պարենային, նյութատեխնիկական, ռազմական օգնություն ստանալը, հայկական գաղթօջախների հետ կապերի հաստատումը: Այդ ընթացքում տարբեր օգնություններ ստացվեցին ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներից, Հունաստանից, Իրանից և այլն:

Հայաստանի Հանրապետությունն առաջին միջպետական կապերը հաստատեց Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Թուրքիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա) և անմիջական հարևանների հետ: Միջազգային դիվանագիտական առաջին փաստաթուղթը Բաթումի հաշտության պայմանագիրն էր (1918թ. հունիս 4): Ըստ Բաթումի պայմանագրի Հայաստանը չէր կարող դիվանագիտական կապեր ունենալ Օսմ. կայսրության դեմ պատերազմող պետությունների հետ: Գերմանիան համարում էր, որ Բաթումի պայմանագրի կնքումը խախտում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով (1918 թ. մարտի 3) նախատեսված սահմանը, ուստի Կ. Պոլսում պետք է հրավիրվեր նոր խորհրդաժողով՝ Բաթումի պայմանագրի կետերը վերանայելու համար: 1918թ. հունիսին Կ. Պոլիս մեկնեց հայկական պատվիրակությունը՝ Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ, իսկ մեկ այլ պատվիրակություն, Համազասպ Օհանջանյանի գլխավորությամբ, մեկնել էր Բեռլին: Սակայն Կ. Պոլսի խորհրդաժողովը տեղի չունեցավ և շուտով Քառյակ Միության երկրները պարտվեցին պատերազմում:

Մոլդովյան զինադադարով (1918թ. հոկտ. 30) իր պարտությունը ճանաչած Օսմ. կայսրությունը պարտավորվեց իր զորքերը հետ քաշել մինչև 1914թ. ռուս-թուրքական սահմանը: Մի քանի ամիս անց բրիտանական զինվորական հրամանատարության օժանդակությամբ ՀՀ կազմի մեջ մտան Նախիջևանը և Կարսի մարզի մեծ մասը:

ՀՀ-ն, որպես պատերազմում հաղթանակած Անտանտի դաշնակից, ձգտում էր ամրապնդել իր միջազգային դիրքերը: Դիվանագիտական ներկայացուցչություններ և հյուպատոսություններ են բացվում 40-ից ավելի երկրներում (ԱՄՆ) Գարեգին Փաստրմաճյան (Արմեն Գարո), Մեծ Բրիտանիա-Հոլի. Խան Մասեհյան, Իրան-Հ. Արղուրյան, Բրազիլիա-Էթյեն Բրազիլ (Էթյան), Իտալիա-Միք. Վարանդյան, Ֆրանսիա-Գ. Սինապյան Բուլղարիա, Հաբեշտան, Ֆինլանդիա, Ճապոնիա-Դիանա Աբգար (Անահիտ Աբգարյան), նաև Պեկինում, Բրյուսելում, Բեզդադում, Աթենքում, Բուխարեստում-Հ. Խնդիրյան, Օսլոյում-Վ. Չիմիկյան, Կ. Պոլսում, Կահիրեում, Բեռլինում-Ջեյմս Գրինֆիլդ և այլուր: Հարաբերություններ հաստատեց նախկին Ռուսական կայսրության տարածքում կազմավորված առանձին պետական կազմավորումների (Ուկրաինա-Գ. Չամոյան, Բեսարաբիա, Թերեք, Դոն, Դենիկինի և այլն) հետ: Հարևան երկրներից Իրանը միակն էր, որի հետ ՀՀ-ն վեճեր չունեցավ:

Փարիզի խորհրդաժողովը (1919թ. հունվար - 1920թ. հունվար) կոչված էր նախապատրաստել հաշտության պայմանագրեր Առաջին Աշխարհամարտում (1914-1918թթ.) պարտված երկրների (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա, Թուրքիա) հետ: ՀՀ-ի կողմից Փարիզ մեկնեց Ավ. Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Այնտեղ էր նաև 1912-ից կազմակերպված և արևմտահայության շահերը ներկայացնող Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս փաշա Նուբարի գլխավորությամբ: Հայկական պատվիրակությունները, չնայած ունեցած տարածայնություններին, 1919թ. փետրվարի 25-ին հուշագիր ներկայացրեցին խորհրդաժողովին: Դեռևս 1919թ. հունվարի 30-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի գլխավորությամբ որոշում ընդունվեց Հայաստանն ազատագրելու և նրան մանդատ նշանակելու առաջարկը: Հարցն ուսումնասիրելու համար 1919թ. սեպտեմբերի 25-ին Երևան ժամանեց ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը՝ գեն. Ջեյմս Հարբորդի գլխավորությամբ, ի վերջո ԱՄՆ-ի սենատը հիմնվելով հայ ազգի գործիչների անհամաձայնությունների վրա մերժեց մանդատի գաղափարը: 1920թ. հունվարին Անտանտի երկրների Գերագույն խորհուրդը ճանաչել է ՀՀ-ը:

Օսմանյան կայսրության հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը մշակելու նպատակով 1920թ. ապրիլին Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում գումարվեց խորհրդածողով, ուր հատուկ ուշադրություն հատկացվեց Հայկական հարցին՝ ընդգծելով, որ դրա լուծումը նշանակում է Հայաստանի 2 մասերի միավորում: Ապրիլի 24-ի ԱՄՆ-ը փաստացի ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, սակայն 1920թ. հունիսի 1-ին Սենատի որոշմամբ (52 դեմ, 23 կողմ) մերժվեց Հայաստանի հովանավորությունը:

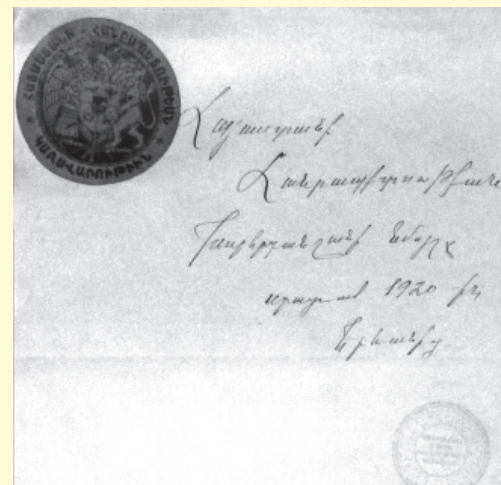
1920թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում Անտանտի երկրները և Թուրքիան կնքեցին հաշտության պայմանագիր, որը ստորագրեց նաև ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը: Պայմանագրի 89-93 հոդվածներն ամբողջությամբ վերաբերում էին ՀՀ-ին:

Վ. Վիլսոնի իրավարարությանն էր հանձնվում սահմանների որոշումը ՀՀ-ի և օսմ. Թուրքիայի միջև՝ Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Էրզրումի,

Վանի նահանգներում: Նոյեմբերի 22-ին նա հրապարակում է իրավարարի իր վճիռը, որով նշված նահանգներում Հայաստանը ստանում էր 90 հզ. կմ տարածք, իսկ ՀՀ-ի հետ միասին կունենար 161.330 կմ տարածք, ելք դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոն նահանգով:

1920թ. ապրիլից սկսվում է քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցումը: Կողմերից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր իր նպատակները: Բոլշևիկները, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, ցանկանում էին տիրել ողջ Անդրկովկասին, իսկ քեմալականները՝ իրականացնել Ազգային ուխտը: 1920թ. մայիսի 28-ից հուլիսի 1-ը ընթացան հայ-ռուսական բանակցություններ, Մոսկվա մեկնեց Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը, սակայն բանակցությունները ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու պայմանով: Կազմվում է խորհրդային պատվիրակություն՝ Բորիս Լեզրանի գլխավորությամբ: 1920թ. օգոստոսի 10-ին ՀՀ ներկայացուցիչներ Արշակ Զամալյանը և Արտաշես Բաբայանը Թիֆլիսում Բ. Լեզրանի հետ կնքեցին համաձայնագիր, որով Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը հայտարարվեցին «վիճելի» տարածքներ, և ժամանակավորապես ռազմակալվեցին խորհրդային զորքերի կողմից:

Բ. Լեզրանի հետ բանակցությունները վերսկսվեցին հոկտեմբերի 12-ին, իսկ 28-ին ստորագրվեց արձանագրություն: Կնքվելիք պայմանագրի նախագծով՝ Հայաստանի անբաժան մաս էին համարվում Երևանի և Կարսի նահանգները, Զանգեզուրը, Ղազախն ու Լոռին:

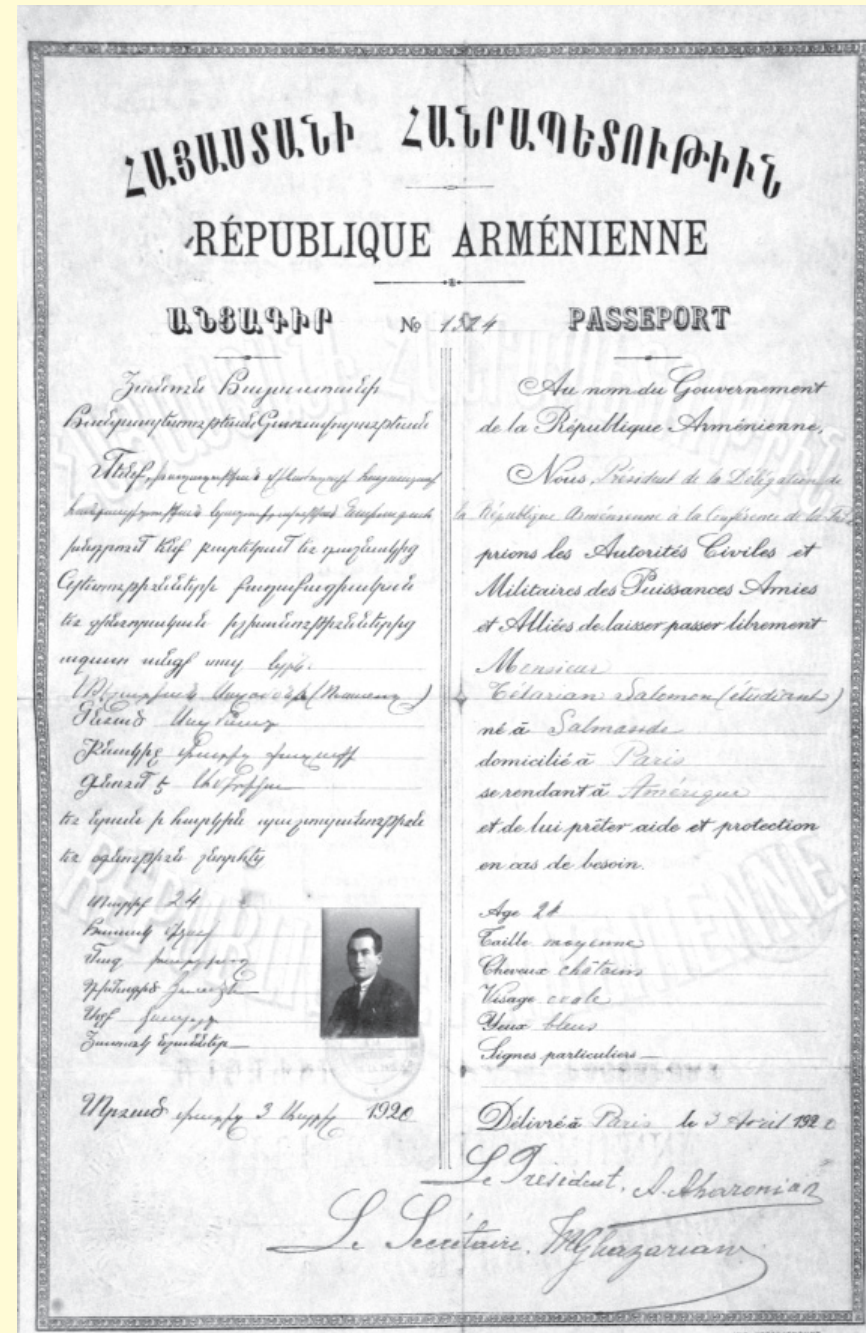

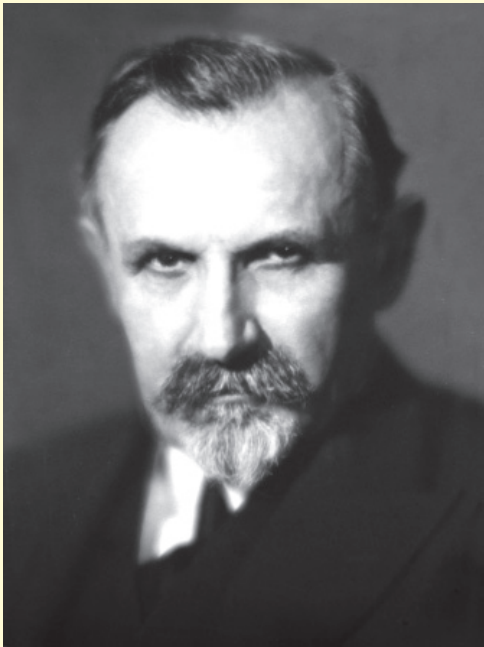
ՀՀ Փարիզի պարլիտություն, 1919

Ուրբի աջից ձախ՝ մաթիկյան, Արմեն Գարո, Մ. Համբարձումյան, Համո Օհանջանյան, Ա. Համայն,,, Նալաճ աջից ձախ՝ Հ. Նևրուզ, Ա. Բարսեղյան, Ա. Ահարոնյան,, պրոֆ. Ա. Ասրվաճարության, Լևոն Շանթ

1920թ. սեպտեմբերի 28-ին թուրքական զորքերի լայնածավալ հարձակմամբ սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Կարսի (իրմտ. Մովսես Սիլիկյան) և Սուրմալուի (իրմտ.՝ Դրաստամատ Կանայան) ռազմաճակատներում: Հայկական զորքերը պարտություն կրեցին՝ թշնամուն թողնելով Սարիղամիշը, Կադզվանը: Հոկտեմբերի 30-ին թուրքերը գրավեցին Կարսը, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը: Նոյեմբերի 18-ին հաստատվեց զինադադար, և Ա. Խատիսյանի գլխավորած պատվիրակությունը մեկնեց Ալեքսանդրապոլ: Բանակցություններն սկսվեցին նոյեմբերի 25-ին և ավարտվեցին դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, երբ ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը: Հայաստանին պարտադրվեց մի ծանր պայմանագիր՝ Թուրքիայի պարտադրանքով Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի դաշնագրից, հայ-թուրքական սահմանը հաստատվեց Ախուրյան և Արաքս գետերով: Թուրքիային անցավ ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև Սուրմալուի գավառը: Նախիջևանի մարզը նույնպես անցավ Թուրքիայի հովանու տակ, որը շուտով (Մոսկվայի պայմանագրով) հանձնվեց Ադրբեջանին:

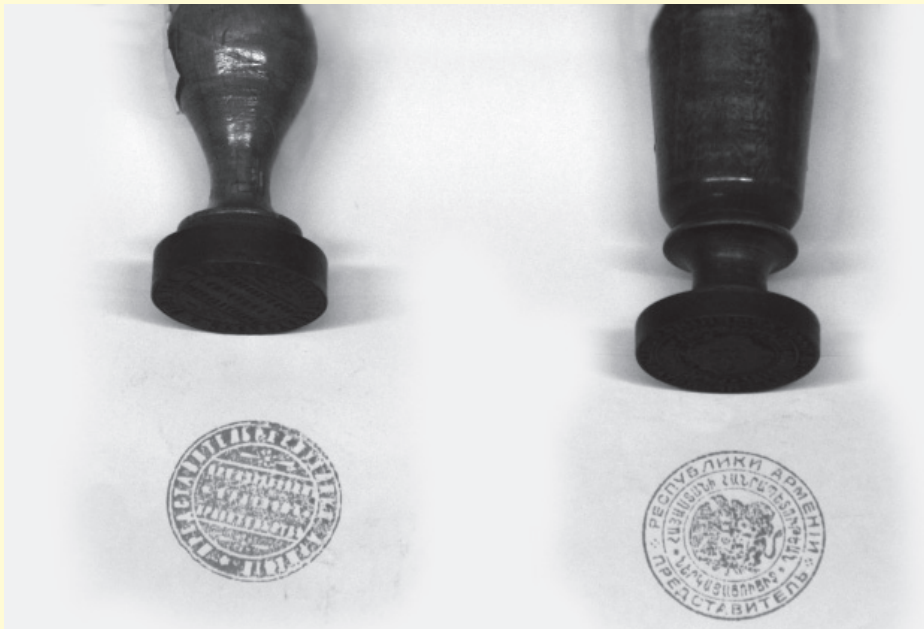
Սողոմոն Թեհլերյանի անցագիրը տրված Ա. Ահարոնյանի կողմից,
1920 թ., ապրիլ

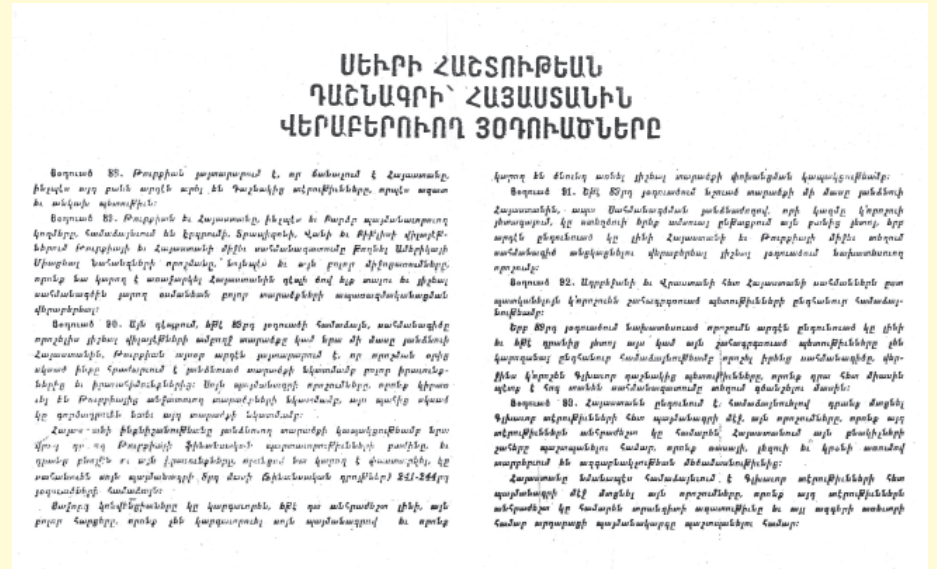
Ավետիս Խաչատրյան

Ավ. Խաչատրյանի գրիչը (որով ստորագրել է Սևրի հաշտության պայմանագիրը) և կնիքը

Դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կնիքները

Հայաստանը ըստ Սևրի պայմանագրի

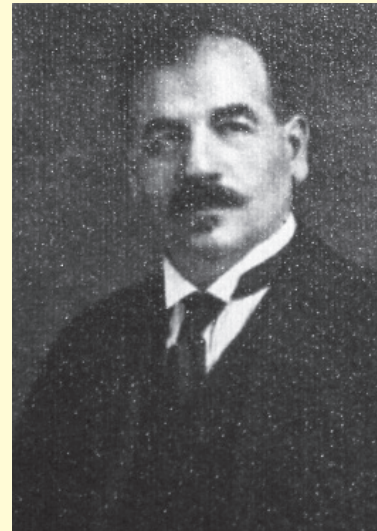
Դ Ի Վ Ա Ն Ա Գ Ե Տ Ն Ե Ր

Տիգրան Բեկզադյան
Վրաստան, Ադրբեջան

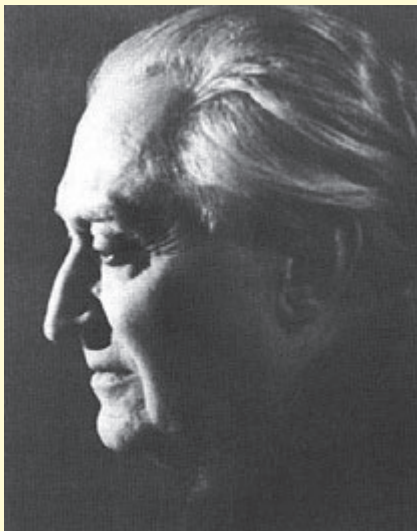
Մարտիրոս Հարությունյան
Բաքու

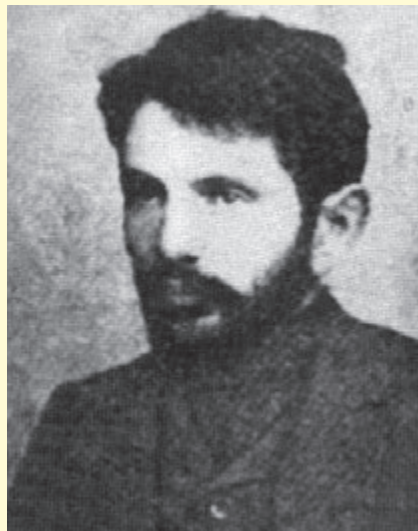
Արմեն Գարո
ԱՄՆ

Դիանա Արզար
Ճապոնիա

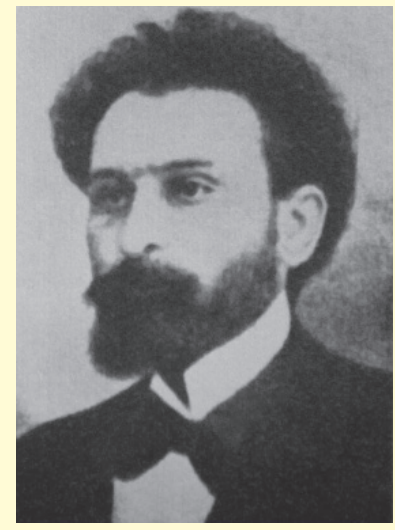
Լիպարիտ Նազարյան

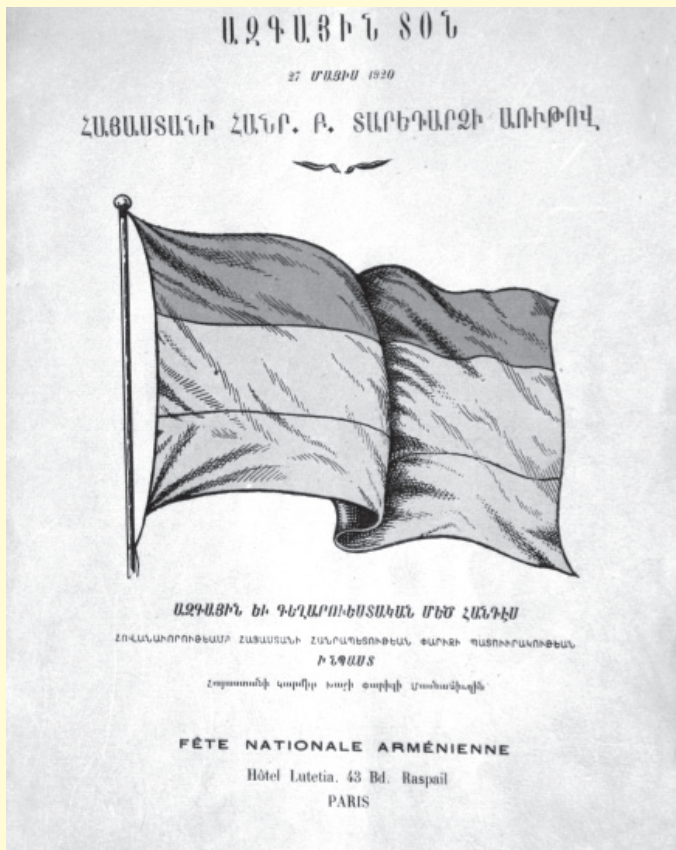
Լևոն Զարաֆյան

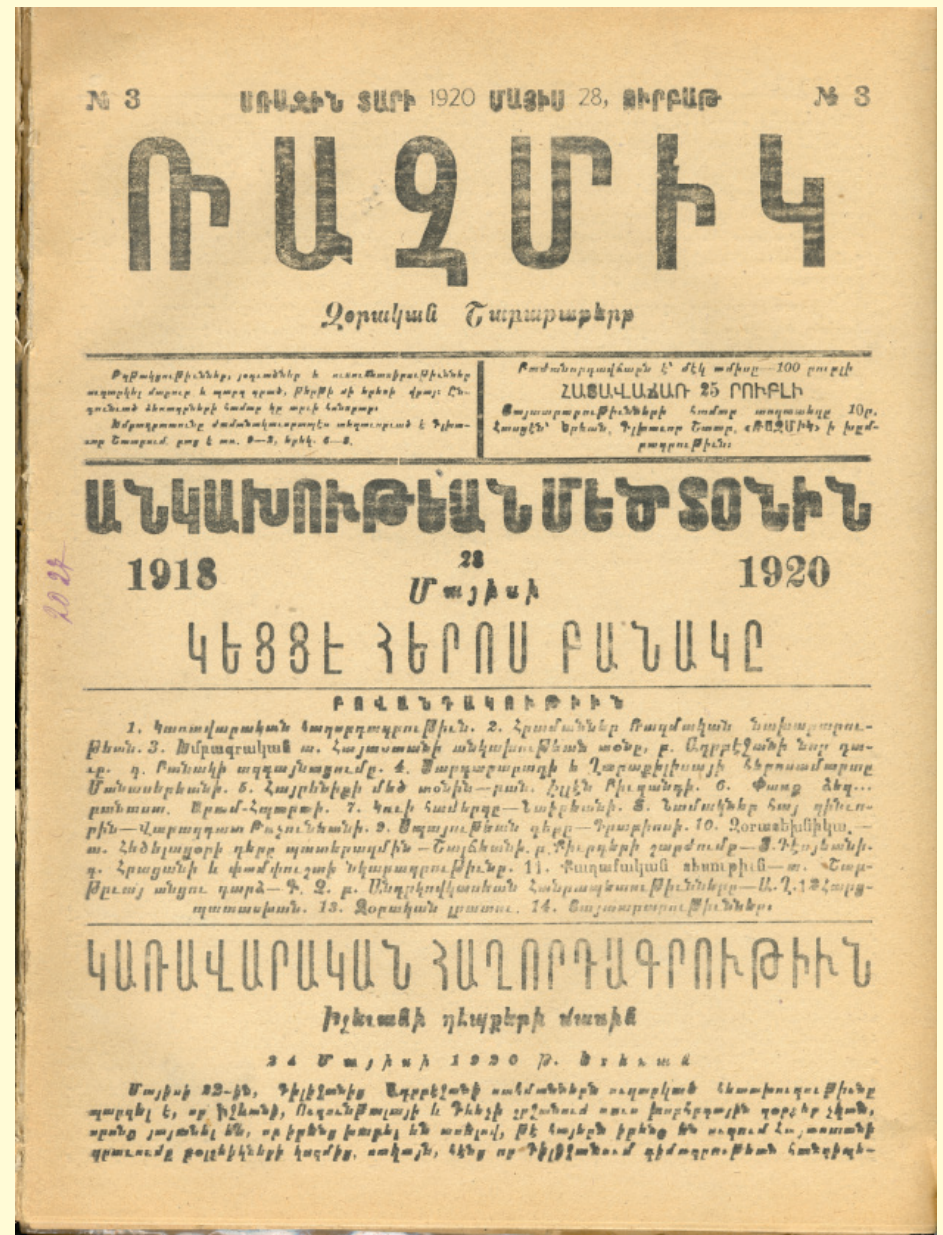
Հովսեփ Արղության
Իրան

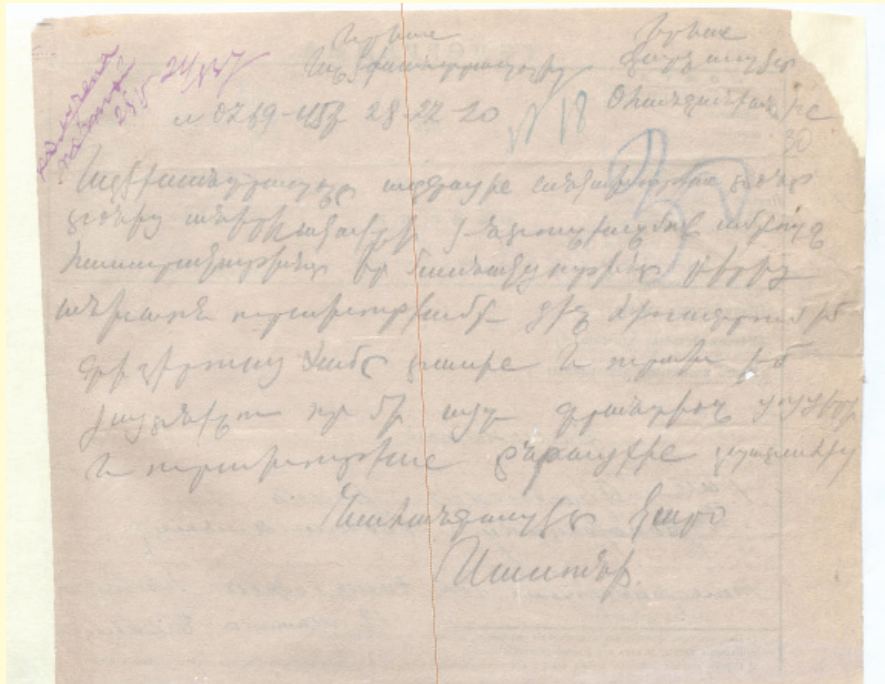

Միքայել Վարդանյան
Իտալիա

Հայաստանի Հանրապետության փառաշարձ
Առջևից՝ Պողոս Նուբար և Ահարոնյան, Փարիզ, 1919 թ., մայիսի 28

Ալեքսանդրապոլի նահանգապետ Կարո Սասունու գրությունը վարչապետ Համո Օհանջանյանին ՀՀ տարեդարձի առթիվ, 1920թ., մայիս 28

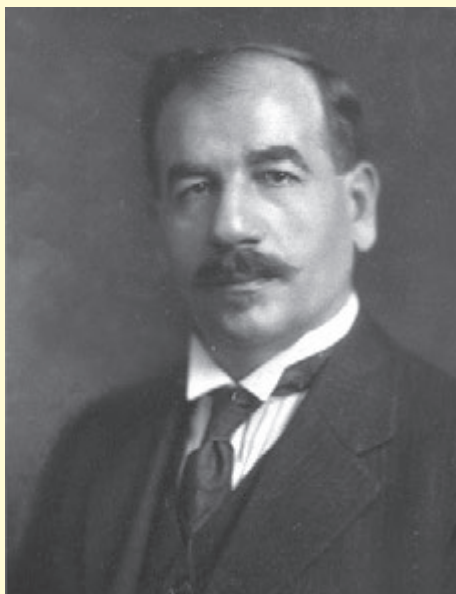

ԶԱՄԱԼՅԱՆ (Իսահակյան) Արշակ, (1882–1940). հասարակական-քաղաքական, պետական գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:

Տ. Բեգդադյան
Բաքու, թիֆլիս

1917-ի հոկտեմբերից՝ Հայոց ազգային խորհրդի անդամ: Մասնակցել է Երզնկայի զինադադարի կնքմանը (1917-ի դեկտեմբեր): 1918-ին Անդրկովկասյան սեյմի անդամ: Եղել է Հայոց ազգային խորհրդի (1918-ին)՝ Բեռլին մեկնած Ազգային պարլիթիության կազմում: 1918-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը Թիֆլիսում, 1919-ին՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, զինահավաքման արտակարգ կոմիսար, 1920-ին՝ հաղորդակցության ճանապարհների նախարար: 1920-ի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրել է զինադադարի համաձայնագիր Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանի հետ:

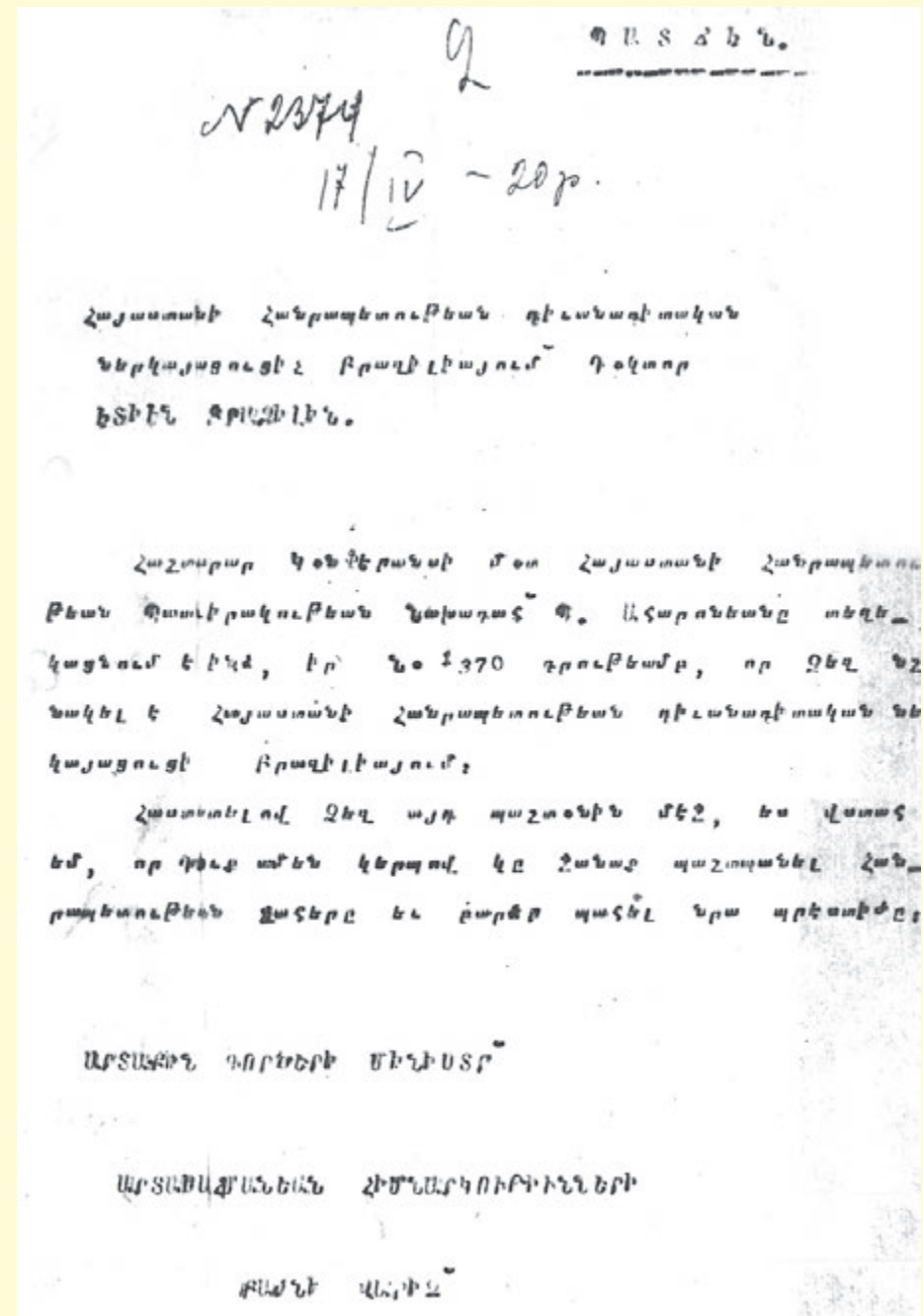
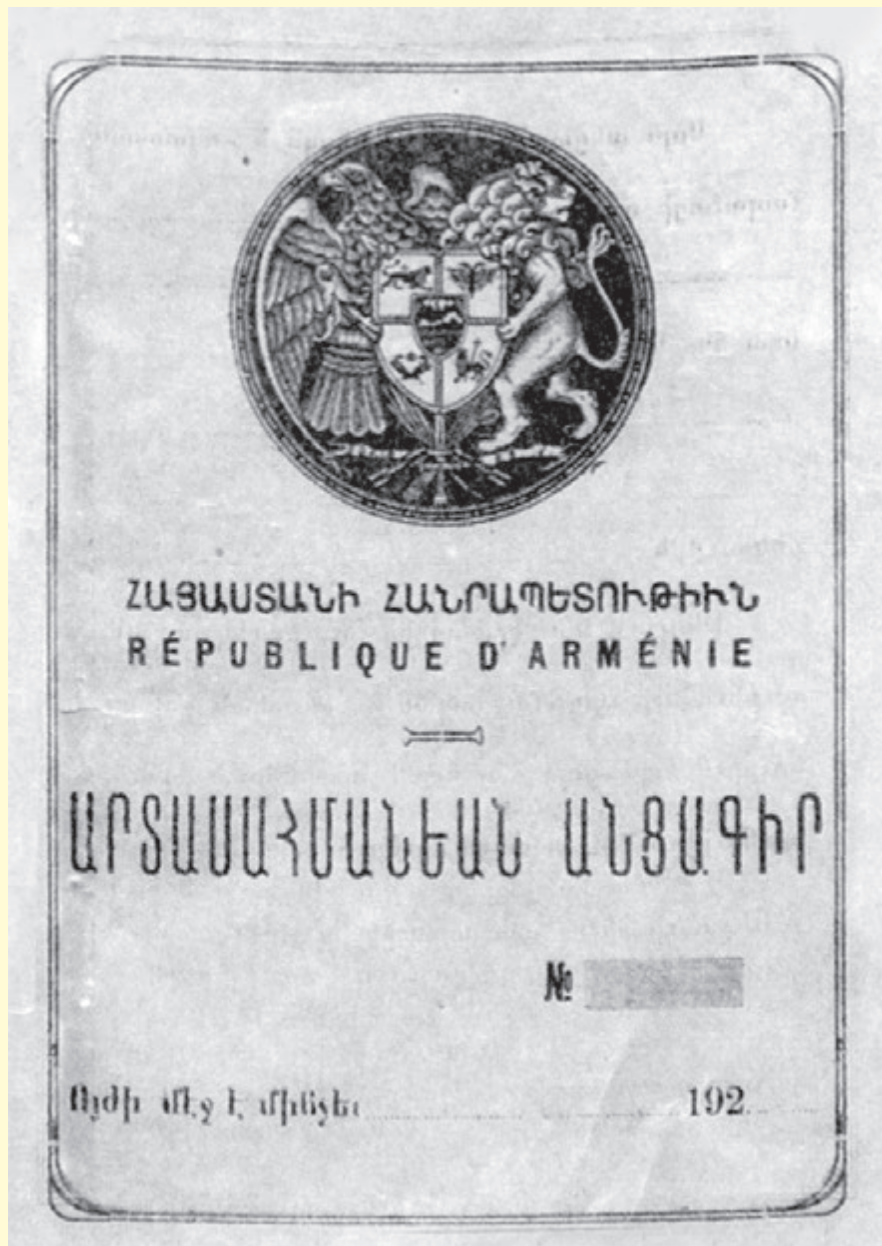

ԱՐՄԵՆ ԳԱՐՈ (Փաստրմաճյան Գարեգին Հարությունի) 1872-1923, հասարակական-քաղաքական գործիչ: ՀՀԴ կուսակցության անդամ, 1905-ին հայ-թաթարական բախումների ժամանակ, ղեկավարել է հայերի ինքնապաշտպանությունը:

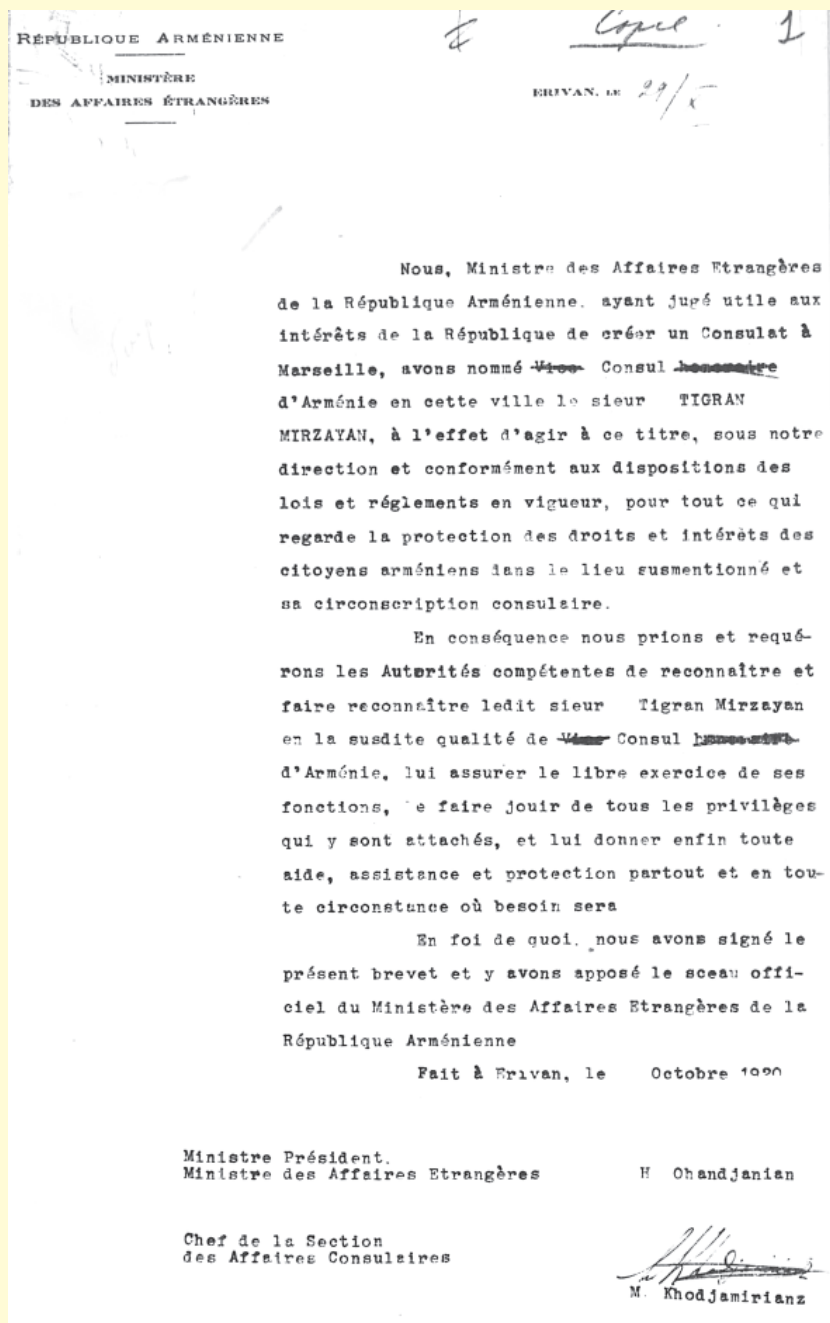
1908թ. ընտրվել է թուրքական խորհրդարանի անդամ: 1914թ. սեպտեմբերին անցել է Կովկաս, գործուն մասնակցություն ունեցել հայկական կամավորական շարժմանը: 1917-ին, որպես Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, մեկնել է ԱՄՆ և նյութական օգնություն կազմակերպել պարերազմից բաժնավոր հայերին: 1920թ. ապրիլից՝ Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Վաշինգտոնում: Կարևոր դերակատարում ունի «Նեմեսիս» գործողության ղեկավարման մեջ:

Վարչապետ Համո Օհանջանյանի հրամանագրով 1919 թվականի աշնանը հայ առաջին կին դիվանագետ է նշանակվել Դիանա Արգար (Անահիտ Արգարյանը): Հայաստանի հյուպարոսը Ճապոնիայում՝ գրող, հայրենասեր, մարդասեր ու մանավանդ դիվանագետ մի կին էր, որը «Հեռավոր Արևելքի մեջ դարձել է հոգաբար մայր՝ բոլոր հայերին»: «1920 թվականի մարտի 7-ին Ճապոնիան de facto ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետությունը: Ինչ խոսք, այս գործում քիչ դեր չի ունեցել նաև Դիանա Արգարը»: 1920 թվականի հունիսի 21-ին Դիանա Արգարը նշանակվել է Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ ծայրագույն Արևելքում:

Ահարոնյանի գրությունը Էթիեն Բրազիլին, Բրազիլիայում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակելու մասին, 1920 թ.

Մարտերում դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու մասին
1920 թ. հոկտեմբեր

ՀՀ պարլիտականությունը ԱՄՆ, 1920
Նսրած ձախից աջ՝ Ա. Էնֆիաճյան, Զոր. Հ. Բազրանունի, Հ. Բազազունի, Զոր.
Անդրանիկ, պրոֆ. Ա. Տեր Հակոբյան,
Ուրբի՝ Հ. Փիրայյան, Մ. Տեր Պողոսյան, Սպայ Ս. Մելիքյան, Արմեն Հարո,
Պոնսսիարթյան

ՀՀ պարլիտականության անդամներ, ԱՄՆ, 1920
Ձախից աջ՝ Ա. Էնֆիաճյան, Սպայ Ս. Մելիքյան, Հ. Բազազունի, Արմեն Գարո,
Հ. Փիրայյան

Հանդիպում ԱՄՆ-ում ՀՀ դեսպան Գարեգին Փապրունյանի հետ,
1919թ.

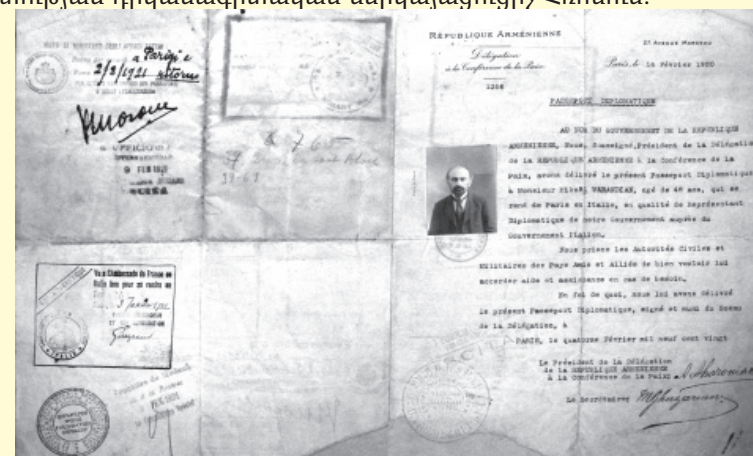

ՎԱՐԱՆԴՅԱՆ Միքայել (Հովհաննիսյան). Էգո (1870-1934). ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, փիլիսոփա, պատմաբան, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:

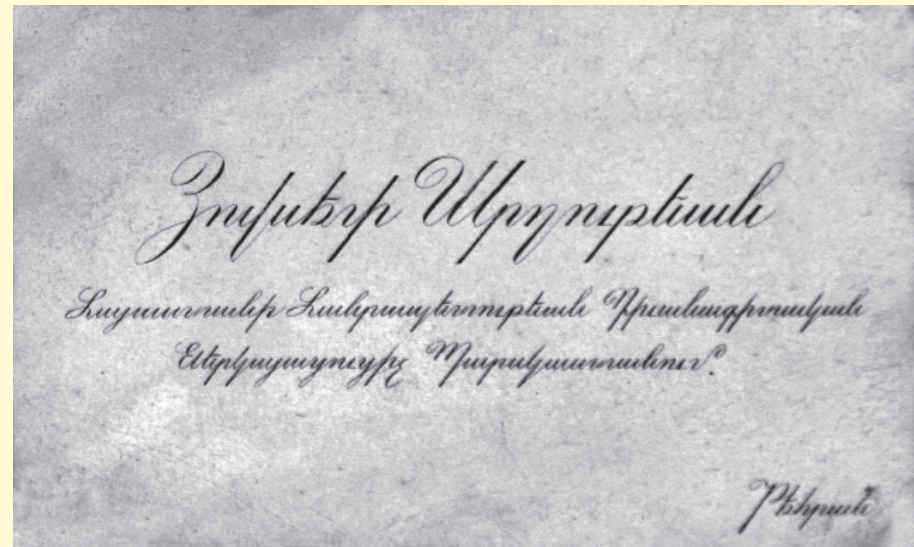
Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և Հայաստանի Հանրապետության ժամանակաշրջանում հրատարակել է «Հայաստանը և Հայկական Հարցը» (ֆրանս.) և «Հայ-վրացական կոնֆլիկտը և Կովկասյան պատերազմը» (ֆրանս.) գրքերը, եվրոպական հասարակայնությանը ծանոթացրել է իր հայրենիքում կատարվող իրադարձություններին: Ընտրվել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, նշանակվել հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հռոմում:

Պարմիրակություն Կ. Պոլսում

Ավ. Ահարոնյանի գրությունը Միքայել Վարանյանին Իսթախյում
դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակելու մասին

ԱՐՂՈՒԹՅԱՆ Հովսեփի, Իշխան, Խանասորի իշխան, (1863 – 1925).
ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՀԴ կուսակցության հիմնադիրներից: Ծագումով՝ Արղության իշխանական ընտանիքից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայկական կամավորական 7-րդ գնդի հրամանատարն էր, Հայաստանի Հանրապետության ժամանակաշրջանում՝ Վիրահայոց Ազգային խորհրդի նախագահը, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, ապա՝ հանրապետության դեսպանը Պարսկաստանում:

Հայաստանի Հանրապետության Պարսկաստանի դեսպան Իշխան Հովսեփի Արղությանի ժամանումը Թեհրան

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ-ն ժողովրդավար պետություն էր. նրա հասարակական-քաղաքական դաշտում գործում էր 8 կուսակցություն: Մեծ վստահություն էր վայելում ՀՅԴ-ն, որը հիմնական կառավարող կուսակցությունն էր: Գործում էին Հայ ժողովրդական, սոցիալիստ-հեղափոխականների, Սոցիալ-դեմոկրատների (մենշևիկ, բոլշևիկ), Սոցիալ-դեմոկրատ. հնչակյան, հայ սահմանադր. ռամկավար կուսակցությունները, Սոցիալ-դեմոկրատ. բանվոր. հայ կազմակերպությունը (սպեցիֆիկներ): Արևմտահայ գաղթականության շրջանում մեծ էր նաև Արևմտահայ ազգ. խորհրդի հեղինակությունը: Հայ բոլշևիկները 1919թ. սեպտեմբերին միավորվել և ստեղծել էին ղեկ. մարմին՝ Արմենկոմ (Հայաստանի կոմիտե):

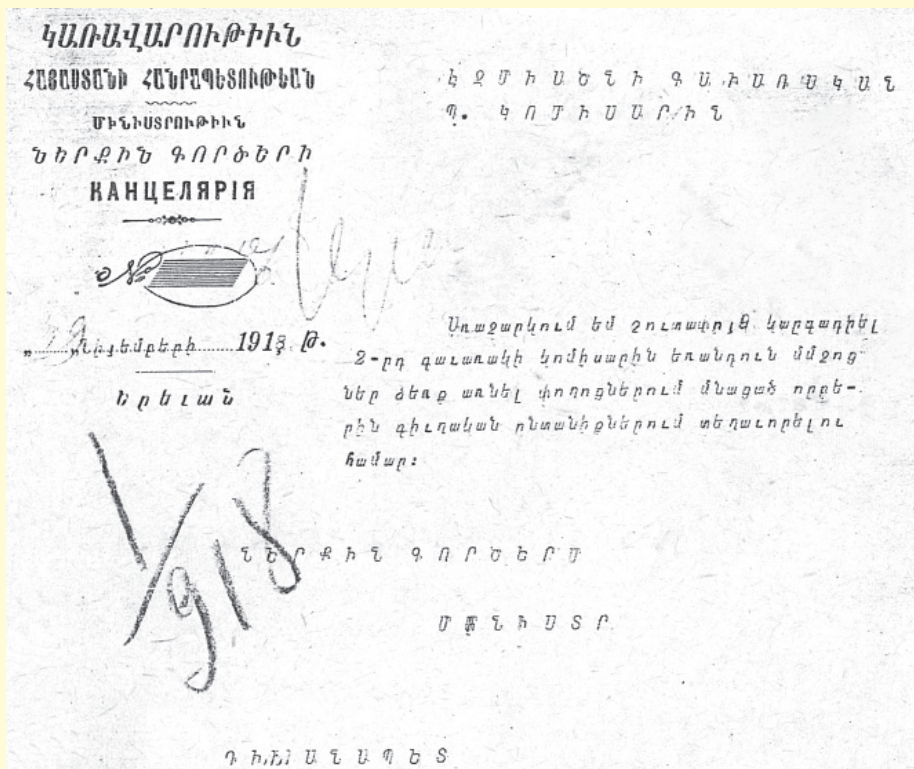
Այդ տարիներին ՀՀ-ի կայունությանը սպառնացող գլխավոր խնդիրը Խորհրդային Ռուսաստանի համագործակցությունն էր քեմալ. Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ՝ ընդդեմ Հայաստանի: Հանրապետությունում քաղ. իրավիճակը ավելի բարդացավ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության հետևանքով (1920թ.): Դեռ հունվարին Հայաստանի կոմունիստ. կազմակերպությունների՝ Երևանում հրավիրված 1-ին խորհրդաժողովը որոշում էր ընդունել հարմար առիթի դեպքում գրավելու իշխանությունը: Ադախի հնարավորություն ստեղծվեց 1920թ. ապրիլի 28-ին, երբ Ադրբեջանը խորհրդայնացավ: Մայիսի 1-ին ցույցեր են կազմակերպվում կառավարության շենքի դիմաց, Ալեքսանդր թուրքերի կողմն է անցնում «Վարդան զորավար» զրահագնացքի անձնակազմը, մայիսի 7-ին կազմվում է ապստամբության ղեկ. մարմին՝ Հայաստանի ռազմահեղ. կոմիտե (ՀՌՀԿ)՝ Սարգիս Մուսայելյանի գլխավորությամբ: Ապստամբությունն ընդգրկել է Կարսը, Սարիղամիշը, Նոր Բայազետը, Ղազախ- Շամշադինը, Զանգեզուրը: Սարիղամիշում ապստամբությունը սկսվել էր, երբ Ալեքսանդր և Կարսում այն պարտություն էր կրել: ՀՌՀԿ-ն իշխանությունն իր ձեռքում էր պահել ընդամենը մի քանի օր: Կառավարական գործերին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը: Ապստամբության ղեկավարները գնդակահարվեցին: Ապստամբությունը թուլացրեց երկրի ներ-

քին դրությունը և պառակտեց հանրությանը թուրք. նոր ներխուժման նախօրյակին: Ծանր էր նաև գյուղատնտեսության և սոցիալ-տնտ. կյանքի վիճակը, իսկ 1918թ. վերջերից վրա հասած սովի, համաճարակների հետևանքով 6 ամսվա ընթացքում մահացել էր 180 հզ. մարդ՝ հիմնականում գաղթականներ: Ս. Վրացյանի տվյալներով ՀՀ-ում կար 450 հազ. գաղթականներ, որոնց խնդրով զբաղվում էր խորհրդարանի գաղթականության հարցերի մշտ. հանձնաժողովը և խնամատարության ու ներքին գործերի նախարարությունները:

1919թ. հունվարին իշխանություններն օգնության խնդրանքով դիմեցին դաշնակից պետություններին: 1919թ. փետրվարին ԱՄՆ մեկնեց վարչապետ Հ. Քաջազունին, իսկ մայիսից ԱՄՆ-ից ստացվեց 1,3 մլն փութ ալյուր, 260 հզ. փութ ցորեն, 70 հզ. փութ բրինձ, 6 մլն տուփ խտացրած կաթ, 44հզ. փութ շաքար և այլն: Հ-ին մեծ օգնություն ցույց տվեց Մերձ. Արևելքի օգնության Արևելքի կոմիտեն (Ամերկոմ):

1920թ. հունիսի 4-ի օրինագծով պետականացվեցին և գյուղացիներին տրվեցին մասնատիր., վանքապատկան ու լքյալ հողերը: Ստեղծվեց սերմագնման կոմիտե, որը սերմացու էր հայթայթում ու բաժանում հողագործներին:

Վերանորոգվեցին ու գործարկվեցին մի քանի տասնյակների հասնող ձեռնարկություններ՝ կաշվի, օճառի, կոնյակի, սպիրտի, ծխախոտի, հախճապակու, մանածագործական կաթնամշակման և այլն: Պետականացվեց Շուստովի կոնյակի գործարանը՝ Սարիղամիշում և Դիլիջանում հիմնվեցին սղոցարաններ, վերսկսվեց Կողբի ու Կաղզվանի աղահանքերի և Ալավերդու ու Զանգեզուրի պղնձահանքերի շահագործումը: Կարգի բերվեցին հաղորդակցության ուղիները, որոշ չափով կանոնավորվեց առևտուրը, ընդլայնվեց փոստ-հեռագրային ծառայությունը և այլն: Փորձեր արվեցին հայ և օտարերկրացի կապիտալիստներ ներգրավելու Հայաստանի տնտեսության մեջ: Շրջանառության մեջ դրվեց հայկական դրամանիշը: Այսպիսով մեկերկու տարում տնտեսության բնագավառում նկատելի աշխատանք կատարվեց, սակայն դրանք առաջին քայլերն էին, այն նախագծերը որոնք չհասցրին կենսագործվել, կյանքի կոչվեցին արդեն խորհրդային Հայաստանում:

Հայ որբեր Կգնուր գյուղ

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՆՊԱՍԱՄԱՏՈՒՅՑ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ/ԿՈՄԻՏԵ (American Relief Administration, ARA), կազմակերպություն, որ հիմնել է ԱՄՆ կոնգրեսը 1919-ի փետրվարին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի տուժած բնակչությանը օգնություն ցույց տալու նպատակով:

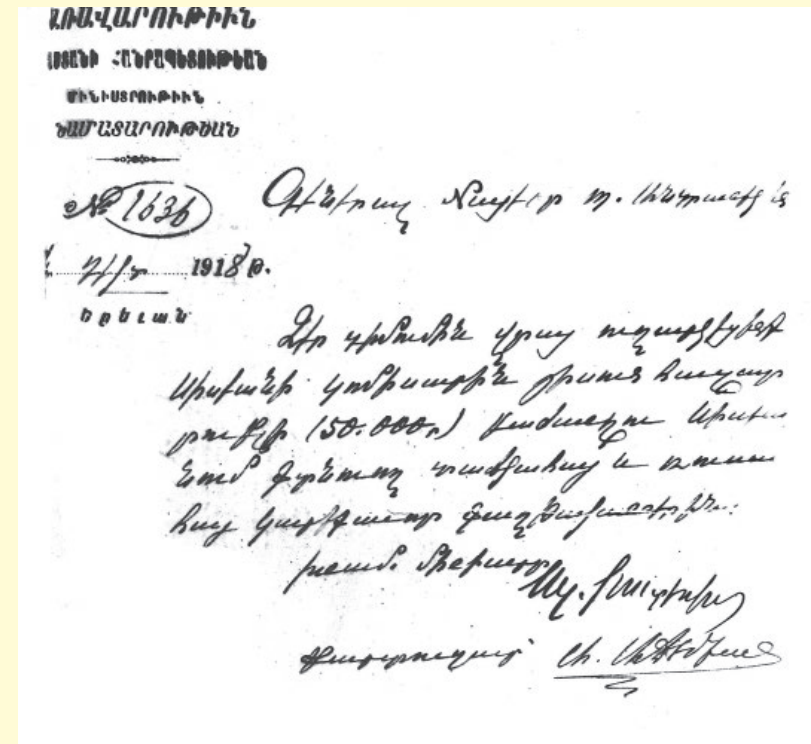
Մինչև ԱՆՎ արեղծումը, Հայաստանին ամերիկյան օգնություն է եկել ոչ կառավարական կազմակերպության՝ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի միջոցով: Կոմիտեն մեկ տարվա ընթացքում հանգանակել է 20 մլն. դոլար. 1919-ին ԱՆՎ-ը և Ամերկումը Հայաստան են ուղարկել 83964 տոննա ապրանք՝ 20231000 դոլար արժողությամբ:

.....

Երևան. Ռուբենի փողոցում (Սվերդլով, Արամի) Ամերիկյան նպատամատույց կոմիտեի շենքը: 1918թ-ին Կարմիր խաչի հիվանդանոցը:

Օգնություն հայ որբերին

Եղիազարովների կոնսերվի կոմբինատի ընդհանուր տեսքը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նաղաղության Վեհաժողովի
Պատվիրակություն
(ձեռագիր մակագրություն)

Հյուրանոց "Royal Palace"
Քենսինգթոն
Լոնդոն
23 փետրվարի, 1920թ.
(կնիք)

Ն.Մ. Արտաքին գործոց Փոխնախարարին,
Լոնդոն

Ողորմած պարոն,

Ձեր գերատեսչությունը պարոնայք "Վաթերլոու և որդիներ"-ի կողմից իրագեկվել էր առ այն, որ նրանք կատարում են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դրամանիշերի տպագրության մեծաքանակ պատվերը: Ինչպես նշված է կցված ներփակ նամակում, ամբողջ քանակության կեսն առաքվել է ընթացիկ ամսվա 20-ին, իսկ մնացած մասը կառավրի երեք ամսվա ընթացքում:

Նկատի ունենալով, Թղթադրամների (Bank Notes) հակերը (արկղերը), Կոստանդնուպոլսի և Բաթումի վրայով Երևան մեկնող սովորական (անապահով) փոխադրամիջոցներին վստահելու անհարմարությունն ու վտանգավորությունը, ես պատիվ ունեմ խնդրելու Ն.Մ. Կառավարությանը՝ Անգլիական դիվանագիտական զարծակալի միջոցով կամ որևէ այլ կերպ հանձնարարական հղել տարանցիկ փոխադրության ընթացքում ապահովելու Բրիտանական հովանավորությունը:

Բոլոր ծախսերն, ի հարկե, կվճարվեն իմ Կառավարության կողմից:

Սպասելով Ձեր պատասխանին,
Պատիվ ունեմ մնալ,
Ձեր խոնարհ ծառան

(Ա. Ահարոնյանի ստորագրությունը)

Հայաստանի Հանրապետության
Պատվիրակության նախագահ

ARMENIAN REPUBLIC.

*Delegation
to the Peace Conference.*

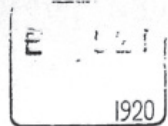
Royal Palace Hotel,
Kensington.

London.

23rd February 1920.

To:-

H.M. Under Secretary of State
for Foreign Affairs,
London.

Dear Sir,

Your Department has been informed by Messrs. Waterlow & Sons that they are executing an order from the Government of the Armenian Republic for a quantity of Bank Notes. Half the total quantity is to be delivered, as stated in the letter enclosed herewith, on 20th inst., and the remainder in three months time.

In view of the obvious inconveniences and risk of entrusting the cases of Bank Notes to the ordinary means of transport to Erivan, viz Constantinople and Batum, I have the honour to beg H.M. Government to authorise their despatch with The British Diplomatic Courier or in any other manner affording British protection during transit. All expenses would of course, be paid by my Government.

Awaiting your reply,

I beg to remain,

Your obedient Servant,

A. Aharonian

President of the Delegation of the
Armenian Republic.

ՀՀ թղթադրամների տպագրության առթիվ խորհրդարանի երկրորդ նախագահ,
Փարիզի հաշտության խորհրդաժողովում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ավերիս
Ահարոնյանի նամակն ուղղված Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար
Զորջ Բերդոնին

ՍՈՑԻԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ծանր էր հայ ժողովրդի ու պետության վիճակը: «Հայաստանը ավելի շուտ, գաղթականական կայան էր,- գրում է Սիմոն Վրացյանը,- ամբողջ երկրում շուրջ 450.000 գաղթական էր թափված, որից մոտ 40.000-ը՝ Երեւանում, շատերը՝ փողոցների եւ ավերակ շենքերի մեջ: Հաց չէր ճարվում, ժողովուրդն ապրում էր ինչպես կարող էր»: Նման պայմաններում պիտի նորաստեղծ հանրապետության ղեկավարները հաջողեին պետություն կերտել, ինչը մեծ դժվարությամբ, բայց հաջողվեց: Հաջողվեց գաղթականության, 50 հազար որբի, հայ-վրացական բախման, մուսաֆաթական Ադրբեջանի ու տեղաբնակ 350 հազար մահմեդականների նյութած ամենօրյա դավերի, բոլշեիկյան սադրանքների, երկաթգծի ավելի հաճախ չգործելու, նաեւ՝ նավթի, մագուիթի, պարենամթերքի, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների բացակայության պայմաններում: Իրավացի էր Քաջագնունին, երբ փաստում էր, որ իրենք չեն հաջորդում նախկին կառավարությանը եւ հարկադրված են ամեն բան սկսել սկզբից՝ խնդիր ունենալով կանգնեցնել նախ՝ քայքայումը, ապա՝ կայացնել պետությունը:

Երկրի գոյատեւման ու զարգացման երաշխիքը՝ տնտեսությունը, գրեթե զրոյական մակարդակի վրա էր, մանավանդ, որ մինչ հանրապետության հռչակումն էլ, ցարիզմի գաղութային քաղաքականության հետեւանքով, Հայաստանում չկային արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ:

Փոքրիշատե նորմալ վիճակում էր սննդարդյունաբերությունը, ուր գերակշռող էին գինու, կոնյակի, օճառի, ծխախոտի եւ պահածոների գործարանները, որոնց մեծ մասն էլ քայքայվեցին ու լուծարվեցին առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ թուրքական ներխուժումների արդյունքում: 1918-20թ.թ. գինու-կոնյակի նախկին 20 գործարաններից գործում էին ընդամենը Շուստովի երկու ձեռնարկությունները: Հանքարդյունաբերությունն էլ գրեթե կանգ էր առել: 1920-ի տվյալներով Ալավերդու պղնձահանքերում աշխատում էր ընդամենը 185 բանվոր, մինչդեռ, նախքան պատերազմը, այդ թիվը կազմում էր 3000: Գործազրկությունը համատարած բնույթ էր կրում. 547.375 մարդ,

Ազգային առաջին թղթադրամներն ու նամականիշերը ձևավորել էին Հ. Կոջոյանն ու Ա. Ֆեթիաճյանը:

ըստ վիճակագրության, նպաստ էր ստանում: Դեռևս 1918-ի սեպտեմբերի 28-ին հաստատվել էր օրենք «Կարիք ունեցող գաղթականների խնամատարության մասին», որով պետությունը պարտավորվում էր գաղթականներին ապահովել աշխատանքով կամ հողով, հակառակ դեպքում՝ վճարել նպաստ: Քիչ թե շատ գործում էին ջուլհականոցները, գորգագործարանները, կաշվեղենի մշակման արհեստանոցները, որոնց արտադրանքն էլ խիստ կրճատվել էր, կապված մշակովի դաշտերի ամայացման ու անասնազվաքանակի կրճատման հետ: Դեռևս 1918-ի սեպտեմբերի 11-ին Հայաստանի կառավարությունը որոշում է կայացնում իր ձեռքը վերցնել բամբակի վաճառքի մենաշնորհը՝ մեկ փուլը 49 ռ. 50 կոպեկով պետականացնելով երկրի ամբողջ բամբակը, որը կառավարական հասույթի միակ աղբյուրն էր: Ավելի ուշ պետության մենաշնորհ է դառնում աղի արտադրությունը, պետականացվում են գինու-կոնյակի գործարանները: Մի փոքր դյուրին էր գյուղացու վիճակը, որը 1919-ին կարողացավ նորմալ ցանք կատարել ու բերք, բարիք ստանալ:

Նույն վիճակագրության համաձայն, այդ տարի հայաստանյան տնտեսության մեջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը կազմել է 13,1%, գյուղատնտեսությանը՝ 86,9%: Հատկապես ծանր էր դրությունը թուրքական օկուպացիայի տակ գտնված շրջաններում: Տեղին է մեջբերումը Սիմոն Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքից, ուր ՀՀ վերջին վարչապետը նկարագրում է Ղարաքիլիսայի (ներկայիս Վանաձոր) շրջանի վիճակը՝ թուրքերի հեռանալուց հետո. «Գյուղացիության 98% թալանված էր մինչև շապկի կոճակը: Ամեն ինչ տարել էին թուրքերը՝ տավարը, երկրագործական գործիքները, սայլերը, կահ-կարասիքը, անկողինները, անգամ ճրագները: Մարդկային կմախքները թափթփված էին չորս կողմը... Երկաթուղին քար ու քանդ էր արված, կողոպտված մինչև դռներն ու պատուհանները: Երկիրը հասել էր քայքայման վերջին աստիճանին:»

Իր «սեւ գործն» էր անում ոչ միայն սովը: 1918թ. օգոստոսի 8-ին կառավարությունը երկիրը հայտարարում է «խղերայի կողմից վտանգված», որին անկախության առաջին 6 ամիսներին, Վրացյանի տվյալներով, զոհ է գնում 180.000 մարդ: «Հայրենիք» ամսագիրը (Բոստոն, 1934թ.) նշում է 192.000 թիվը: Տեղին է հիշել, որ բժավոր տիֆի զոհ

դարձավ նաեւ ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը՝ 1919թ. հունվարի 29: Տասն օր առաջ նույն հիվանդությունից վախճանվել էր ՀՅԴ ղեկավարներից Ռոստոմը: Բժավոր տիֆի դեմ պայքարող արտակարգ հանձնախումբը լուծարվում է 1919-ի մարտի 15-ին միայն՝ երբ համաճարակը վերացվել էր: Այդ տարվա՝ տիֆի զոհերի թիվը 3972 է: Բարվոք չէր դրությունը նաեւ 1920-ին: Տեսեք, թե ինչ է գրում դաշնակցական «Յառաջ» թերթը հունվարի 7-ի համարում. «Հունվարի 5-ին Երեւանում փողոցներից հավաքված է 3 դիակ, տնե-րից՝ 10 դիակ, եւ հիվանդանոցներից՝ 52 դիակ, ընդամենը՝ 65 դիակ...: Մի րոպե փորձեցեք կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ օրական 65 դիակ՝ միայն մայրաքաղաքում, պետության աչքի առջեւ:

Սովն ու համաճարակները հաղթահարելու գործում մեծ էր միջազգային հանրության, հատկապես Միացյալ Նահանգների օգնությունը, ովքեր ընդառաջեցին Հայաստանի կառավարության խնդրանքին ու 1919-ի մայիսից սկսած մեր երկիր ուղարկեցին հսկայական քանակությամբ ցորեն, ալյուր, լոբի, բրինձ, խտացրած կաթ, թեյ, կակաո եւ այլն: Գաղթականների վիճակը զգալի թելթևացրել է Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեն/Ամերկում/, որը ստանձնել էր որբանոցներում և հիվանդանոցներում հայ որբերի պահպանման հոգսը: 1919թ Հայաստանում եղել է 75 որբանոց: Երկրի բազմաթիվ վայրերում բացվեցին որբանոցներ և աշխատանոցներ: Այդ նպատակով ևս հատկացվեցին խոշոր գումարներ և կանչվեցին ձեռնհաս վարիչներ: Հայաստանից դուրս գտնվող որբերին ու գաղթականներին օգնելու համար՝ մարտի 27-ին Թիֆլիսում խնամատարության ներկայացուցիչ նշանակվեց Դ. Դավիթխանյանը: Մայիսի սկզբին 3 միլիոն ռուբլի հատկացվեց Ախալքալաքի սովյալներին նպաստ բաշխելու, և 7400000 ռ.՝ նույն շրջանում սերմացու բաժանելու համար: Մարտի 11-ին պայման կնքվեց և Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն հանձնվեց 15000 որբերի 2 տարվա հոգատարությունը: Ըստ կազմած նախահաշվի, Նպաստամատույցը այդ նպատակով պիտի ծախսեր 90 միլիոն ռուբլի:

Կարմիր խաչի հիվանդանոցը Ելենովկայում

Քաղաքական իրադրության փոփոխությամբ ընդլայնվում են նաև պետության սահմանները: 1919թ. օգոստոսի 1-ին, նորընտիր խորհրդարանի բացմանը. Ավետիք Սահակյանն ասել է «Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետությամբ. նա թույլ է, հեռու կատարյալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը սիրում է իր երիտասարդ հանրապետությունը, նա յուրացրել է պետականության գաղափարը: Ճիշտ է, մեր առջեւ Տաճկահայաստանի փակ դռների ետևում մեր թշնամին շարունակում է կատարել իր մուֆ գործերը եւ ինտրիգներ է սերմանում այս կողմը, բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կճեղքենք այդ դուռը մեր դաշնակիցների հետ միասին, կտիրենք մեր երկրին, որ ցողված է անհամար մարտիրոսների ու հերոսների արյունով»: Պետությունն արդյունավետ կառավարելու նպատակով երկիրը բաժանված էր 10 գավառի, գործում էին գավառապետերի վարչությունները, դատարանները, ոստիկանությունը: Բացվել էին կոոպերատիվներ, ռադիոկայան, գրադարաններ, հայերենը օրենքով հայտարարվել էր պետական լեզու, հիմնարկներում գրագրությունը հայերենով էր տարվում, տպագրվում էին բազմաթիվ, այդ թվում՝ ընդդիմադիր թերթեր: Դեռևս 1919թ. փետրվարին Կովկասի հարևան պետություն-

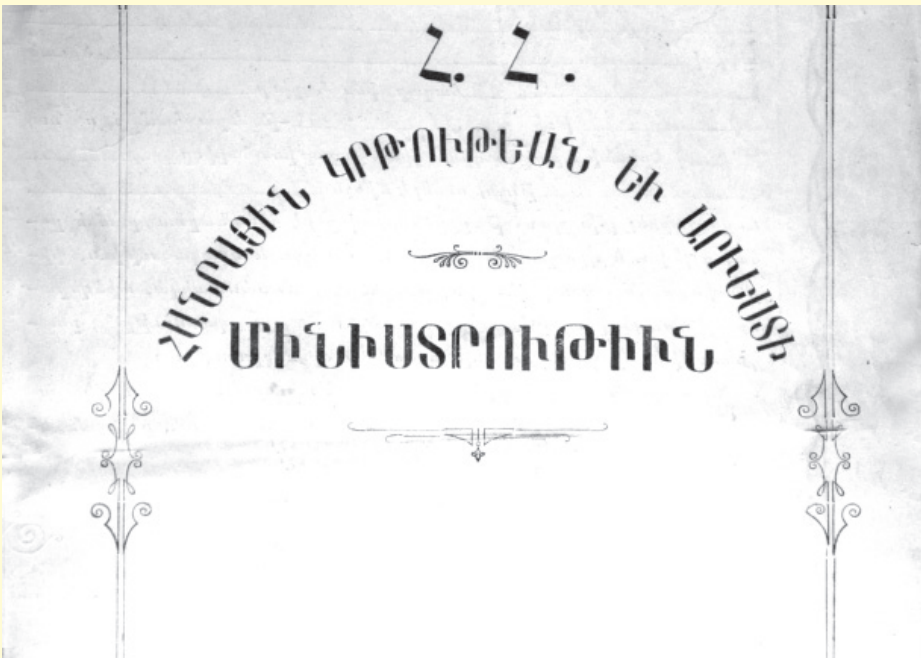
ներից ու Հարավային Ռուսաստանից ժամանեցին բարձրակարգ ինժեներներ, ովքեր Բաքվի նավթարդյունաբերող Մայիլով եղբայրների 2 միլիոն ռուբլի ֆինանսավորմամբ սկսեցին հանքերի ուսումնասիրման, արդյունաբերական ներուժի գնահատման, Հայաստանի վերակառուցման ծրագրի կազմման աշխատանքներ: Բարձրորակ կադրեր ունենալու ձգտումով 1920-ի հունվարի 31-ին բացվում է Պետական համալսարանը՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետով, որին նոր ուսումնական տարում պիտի ավելանային իրավաբանականը, բնագիտականը, ֆիզիկամաթեմատիկականը, հաջորդ տարի՝ բժշկականը: Փետրվարի 8-ից գործունեություն է սկսում Առևտրաարդյունաբերական պալատը, տասն օր անց՝ Հայաստանի Կարմիր խաչը, մարտի 15-ից՝ Երգվյալ ատենակալների դատարանը և այլն: Բոլոր հիմքերը, կարծես՝ զցվում էին, սակայն տնտեսության անկումը շարունակվում էր: Օրեցօր մեծանում էր սղաճը: Ռուսական 10 ռուբլիանոց ոսկեդրամը մեկ տարում՝ 1919-ի աշնանից, մինչև 1920-ի աշուն, 9.000-ից դարձել էր 200.000 ռուբլի: Բերենք մի քանի թվեր: 1920-ի մարտին 1 ամերիկյան դոլարն արժեք 580 ռուբլի: Ամենացածր աշխատավարձը 2000 ռ. էր, ամենաբարձրը՝ 8150ռ.: Այդքան էին ստանում վարչապետն ու խորհրդարանի նախագահը: Պատգամավորներինը 6800 էր, նախարարներինը՝ 7450 ռ.: Մեկ ֆունտ հացը արժեք 26-28ռ, միսը՝ 70-140, պանիրը՝ 60-80, կարագը՝ 180-200, մեկ հատիկ ձուն՝ 13-14, մեկ տուփ լուցկին՝ 8-10, կոշիկը՝ 3000-4000: Ռուբլու արժեզրկումը հասկանալու համար կրկին մի քանի թիվ բերենք: 1 դոլարը 1920-ի հունվարի 1-ին 500 ռուբլի էր, մայիսին՝ 1000, իսկ աշնանը՝ թուրքական ներխուժման օրերին, արդեն՝ 28000ռ.: Նույն տարվա ամռանը ՀՀ արդյունաբերական ուժերն ու տնտեսությունը վերականգնելու և հանրապետության թղթադրամների ֆոնդն ապահովելու նպատակով կառավարությունն ընդունել էր «Անկախության փոխառության մասին օրենքը», որով ծրագրվում էր 20 մլն ԱՄՆ դոլարի 6 տոկոսանոց փոխառություն թողարկել՝ 10 տարի ժամկետով: Փոխառության պաշտոնական բացումը կայացավ օգոստոսի 1-ին: Տեղին է նշել, որ հայկական ռուբլին՝ տպագրված Անգլիայում՝ 1920-ի ամռանը, այդպես էլ չհասցրեց շրջանառության մեջ մտնել, քանզի 1920-ի դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց...

Մեխանիկական գործարանի ընդհանուր տեսքը, 1920 թ.

Երևանի գինու կոմբինատ

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը դարձավ ողջ հայության հոգևոր մշակութային կյանքի միավորման կենտրոնը: Հայոց անկախ պետականության վերականգնումը հայրենիք վերադառնալու նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայ մտավորականության համար: Հայաստան եկան կամ տեղում գործում էին գիտության ու մշակույթի բազում գործիչներ՝ Ալ. Թամանյանը, Թ. Թորամանյանը, Հ. Աբելյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Աբելյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Յու. Ղամբարյանը, Ստ. Մալխասյանը և շատ ուրիշներ: Պետությունը կազմակերպեց նաև կրթության գործը .1920թ. մարտի օրինագծով եկեղեց. ծխական դպրոցները պետականացվեցին, պետական դպրոցներում սահմանվեց 6-ամյա կրթություն : 1919թ. վերջերին հանրապետությունում գործում էր 20 միջնակարգ և 431 տարրական դպրոցներ : 1919թ. մայիսի 16-ին որոշում ընդունվեց պետական համալսարան հիմնադրելու մասին : 1920թ. հունվ. 31-ին Ալեքսանդր Մուրադյանի ղեկավարությամբ մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց համալսարանը, նույն թվականի հունիսին այն փոխադրվեց Երևան՝ տեղավորվելով ուսուցչական սեմինարիայի շենքում/ռեկտորը՝ իրավագետ, պրոֆեսոր Յուրի

Ղամբարյան/ : Այդ բնագավառում մեծ ավանդ ունեն նաև հանրային կրթության և արվեստի նախարար/1919թ. օգոստոսից/ Ն. Աղբալյանը և մանկավարժ Գուրգեն Էդիլյանը: 1919թ. հուլիսի 4-ին որոշում ընդունվեց հանրային մատենադարան /գրադարան/ հիմնելու մասին, 1919 մայիսին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների 1-ին ցուցահանդեսը: Դրվեց պետական պատկերասրահի հիմքը, որի համար պետությունը գնեց 1920թ. մայիսին կազմակերպված առաջին նկարչական ցուցահանդեսի արժեքները/Գ. Բաշինջաղյան, Մ. Սարյան, Ե. Թադևոսյան.... Սեպտեմբերին խորհրդարանը որոշեց հիմնել Ազգագրական - Մարդաբանական թանգարան-գրադարան, որին հանձնեցին ի սեփականություն Հայոց ազգագրական ընկերության շարժական և անշարժ գույքը: Ընկերության հիմնադիր ու վարիչ Ե. Լալայանն էլ տեղափոխվում է Հայաստան նույն պաշտոնով: 1919թ. վերջին արդեն Երևանում գործում էր թատերական վարժարանը: Կազմավորվեց հայկական կոմպոզիտորական դպրոցը և հայոց երաժշտարվեստը Կրթության և արվեստի մինիստրության անունով հայ հեղինակների ինքնուրույն և թարգմանական երկերի հրատարակության համար հատկացվեց 1.610 000ռ. վարկ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց անկախ պետականության վերածնունդը ողջունեցին հայ գրական գործիչներից շատերը: «Մինչև այժմ մեր գրականությունը հարազատ հող չի ունեցել իր ոտի տակ, մեծ մասով գաղութային գրականություն է եղել: Բանաստեղծի ոտը հարազատ ու իրական հողի վրա պիտի լինի... Հայոց ապագա գեղեցիկ գրականության զարգացման գրավականը ազատ Հայաստանն է, ազատ հարազատ հողը, ժողովուրդը», - գրում էր Հովհաննես Թումանյանը 1919 թ.: Հայ մշակութային երախտավորներից Ա. Ահարոնյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Վրթ. Փափագյանը և ուրիշներ գործուն մասնակցություն էին ունենում ազգային պետական շինարարության գործընթացին:

Հանրապետության գրական կյանքի կազմակերպման գործում դեր ուներ կատարելու 1919 թ. հուլիսի 4-ին գրողների նաժաճեռնութ-

յամբ գումարված Հայաստանի գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը:

Հայ գրականության երկնակամարում, ինչպես նշում է իր դասախոսության մեջ Ն. Աղբալյանը, հայտնվել է նոր անուն՝ Եղիշե Չարենց: Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանի հրամանով, Ե. Չարենցը նշանակվում է նախարարության հատուկ հանձնարարությունների կոմիսար:...

«Նա մրրկահաժն եղավ աշխարհասաան հեղափոխության, որ թռած էր Հայաստան երկրից՝ մասնակցելու խելագարված ամբողջների գրոհին», - գրում է Ն. Աղբալյանը պոետի մասին:

Հայ գրողների նյութական ծանր վիճակից ելնելով՝ օգնության խնդրանքով Հայաստանի կառավարությանն է դիմում Հովհաննես Թումանյանը: 1919 թ. հուլիսի 7-ին ընդունվեց օրենք գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին օգնության ցույց տալու մասին, իսկ տրամադրված գումարը Հովհաննես Թումանյանի նախաձեռնությամբ բաժանվում է առավել կարիքավորներին:

1919 թ. մայիսի 25-ին հանրապետության տարելիցի առթիվ Երևանի նոր գիմնազիայի շենքում (այժմ՝ Խ. Աբովյանի անվան դպրոց) բացվեց Թիֆլիսից բերված Հայ արվեստագետների միության երկրորդ ցուցահանդեսը: Ներկայացված էին գեղարվեստի հայ վարպետներից շուրջ 350 գործեր, այդ թվում՝ աշխարհահռչակ քանդակագործ Մարտիրոս Սարյանի, Եղիշե Թադևոսյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Հակոբ Կոջոյանի և ուրիշների կտավները և այլ գործեր:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾ

Հանրապետությունում թատերական գործի կազմակերպման ակունքներում էր կանգնած հայ թատրոնի մեծերից մեկը՝ Հովհաննես Զարիֆյանը: Նա սկսում է թատերական խումբ ստեղծելու աշխատանքներ: Խմբում ընդգրկվում են արհեստավար Երզավիր Շահխաթունին, Անդրանիկը և ուրիշներ, ինչպես նաև սկսնակ դերասաններ: Խմբի հետ հյուրախաղերով ելույթ էր ունենում հայ հանճարեղ դերասան Հովհաննես Աբելյանը:....

1920 թ. ամռանը հանրապետությունում թատերական կյանքն արդեն աշխուժացել էր: Հոկտեմբերի 20-ին կառավարության որոշմամբ խորհրդարանի նախկին շենքը հատկացվեց պետական թատրոնի կազմակերպմանը: Փաստորեն Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք դրվեց ազգային պետական թատրոն հիմքը:

Մ. ԽԱՆ ԴԱՄԻՐՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱՏՐՈՆԻ ԴԵՐԱՍԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ, 2-րդ շարքում
ձախից առաջինը Հովհաննես Զարիֆյան

ՀՐԱՄԱՆ

56 Երևանի ժողովրդական Համալսարանի կազմակերպության մասին.

1. Երևանի Համալսարանի վերակազմակերպման յանձնաժողովի աշխատանքները համարել աւարտած՝ և յանձնաժողովը լուծուած: Ժամօթով լուծել:—Մինչև Համալսարանի Խորհրդի կազմակերպութիւնը յանձնաժողովի նախագահը մնում է իր պաշտօնում:

2. Ժողովրդական Համալսարանի սոյն հրամանին կցւած ժամանակուոր կանոնադրութիւնը հաստատել:

3. Ժողովրդական Համալսարանի Խորհրդին վերապահել մշակել Համալսարանի կեանքի ներքին կանոնադրութիւնը և յարակից մանրամասն հրահանգներ:

4. Հաստատել ժողովրդական Համալսարանի անձնական կազմի շտապները:

Ա. 20 պրոֆեսոր

Բ. 30 դաստառ.

Գ. 7 լեզուների դասախօս

Դ. 10 տեխնիքական և գրասենեակային պաշտօնեաներ:

5. Հաստատել —

Ա. Հասարակագիտական ֆակուլտետում դաստառներ՝ ընկ. ընկ. Արեղեն՝ Մ., Աղբալեան Ն., Տէրտէրեան Ա., Ղափանցեան Գր., Արքա-համեան, Լիւիցեան Լ., Մանանդեան Յ., Մելիք-Ալանովեր-դեան Գ., Պիճիկեան Գ., Տիգրանեան Ս., Էդիկեան Գ., Թորոմանեան Ա., Զուբարեան Գ. և Սոնգկարեան Ա.:

Բ. Բնագիտական ֆակուլտետում ընկ. ընկ. Յակոբեան Ա., Նալբանդեան Տ., Վարդապետեան Ա., Տէր-Պօղոսեան Ա., Զուբ-եան Գ., Գուրգէնեան Գ., Ղամբարեան Ա., Սավիչ-Զարուցկի Կ. և Կոլբէտեան Ե.:

ԱՂԲԱԼՅԱՆ Նիկոլ Պողոսի, (1875 – 1947). Հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրականագետ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ:

1918-ին, Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո ընտրվել է խորհրդարանի անդամ, 1919-ին նշանակվել լուսավորության նախարար: 1920-ի մայիսյան ապստամբության օրերին խորհրդարանում մերկացրել է Հայաստանի դեմ նյութվող բոլշևիկյան դավերը:

1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում՝ «Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում» տեղի ունեցավ Հայաստանի համալսարանի հանդիսավոր բացումը: Երևանից, Թիֆլիսից հատուկ գնացքներով եկել էին բազմաթիվ հյուրեն՝ Խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանը, վարչապետ Ա. Խատիսյանը, բրիտանական ներկայացուցիչ Օ. Ուորդերոպը, Հայաստանի գերագույն կոմիսար գնդ. Հասկելը, ֆրանսիական ներկայացուցիչ կապ. Պուադեբարը, հանրապետության կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանը, այլոք:

Հանդեսը բացեց համալսարանի տեսուչ, վաստակավոր գիտնական պրոֆ. Իվ. Ղամբարյանը, որից հետո նախարար Ն. Աղբալյանը ելույթ ունեցավ ճառով.

«Այն ջահը, որ մենք վառում ենք այսօր Հայաստանի բարձրավանդակի վրա, չի հանգչի երբեք և կլուսավորի Առաջավոր Ասիան»:

Կոնստանդնուպոլիսի ամբիոնների վարիչները

ձախից աջ՝ 1..., 2..., 3. Սարաջև Կ., 4. Քարասուվա, 2-րդ շարքում՝ առաջինը՝ Լեկկեր

ՄԱՄՈՒԼ

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ՀՅԴ կողմից հրատարակվել են կենտրոնական և տեղական նշանակության ընդամենը 13 անուն պարբերականներ: Դրանցից հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին առավել տոն տվող և կառավարության տեսակետներն արտահայտող ու մասնաշաղկապներն էին «Զանգ» (Երևան, 1918 – 1919 թթ.), «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան, 1919 թ.), «Աշխատանք» (Երևան, 1919 թ.), «Ցառաջ» (Երևան, 1919 – 1920 թթ.) թերթերը: Մյուսները եղել են գավառային՝ տեղական նշանակության և ՀՅԴ աշակերտական միության պարբերականներ:.....

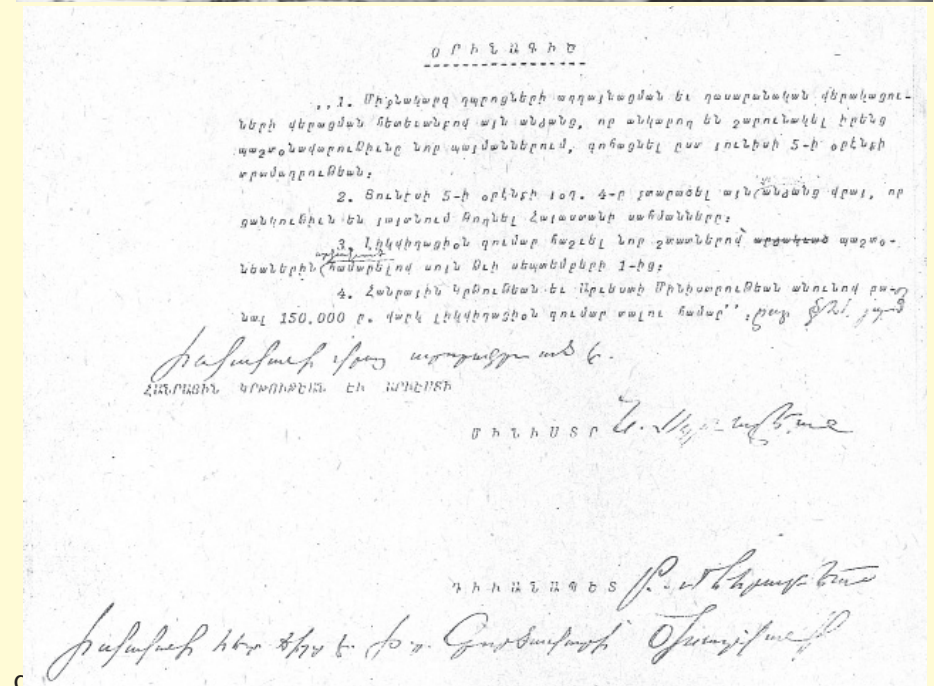
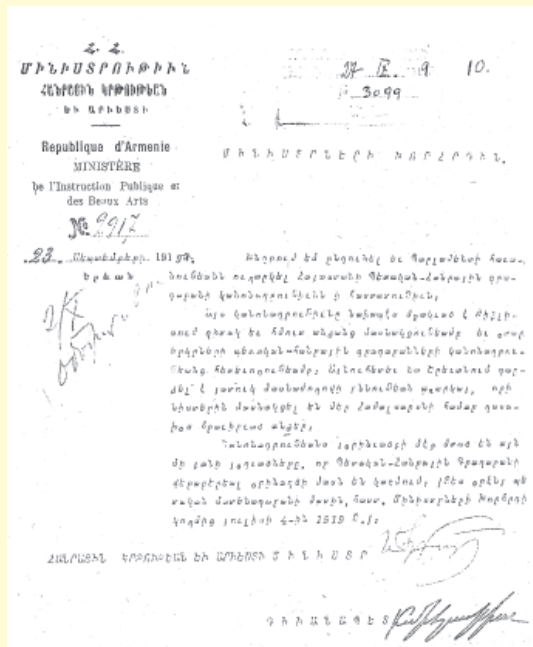
Հայաստանի Հանրապետությունում հրատարակվող ՀՅԴ պարբերականների շարքում իր նշանակությամբ և խաղացած դերով անգերազանցելի է մնում ՀՅԴ բյուրոյի խոսնակ Ցառաջ» ամենօրյա պաշտոնաթերթը:

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հանրապետության մշակութային կյանքում նշանակալի երևույթ էր հանրային գրադարանի հիմնադրումը: 1919 թ. հուլիսի 4-ին կառավարությունը օրենք ընդունեց պետական հանրային մատենադարան (գրադարան) հիմնելու մասին: Հաստատվեց գրադարանի հաստիքային ցուցակը, և շուրջ 100 հազար ռուբլի հատկացվեց արժեքավոր և հազվագյուտ գրքեր գնելու համար: Գրադարանի վերատեսուչ նշանակվեց մանկավարժ և բանասեր Ստեփան Կանայանը: Հանրային կրթության նախարարության անունից կոչ հղվեց համայն հայությանը՝ նվիրատվություններ կատարելու գրադարանին: 1920 թ. մարտին Հայաստանի խորհրդարանը հաստատում է Հանրային գրադարանի կանոնադրությունը:

Արդեն 1920 թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում Հայաստանի հանրային գրադարանի համար կենտրոնացվել էր 19 557, այլ գրադարանների համար՝ 14 962 կտոր գիրք, ինչպես նաև դասագրքեր, ձեռնարկներ և այլն: Գրադարանի համար գնվել էր Ն. Արղուժյան-Երկայնաբազուկի հարուստ և արժեքավոր գրադարանը, որը բաղկացած էր 10000 կտոր գրքից:

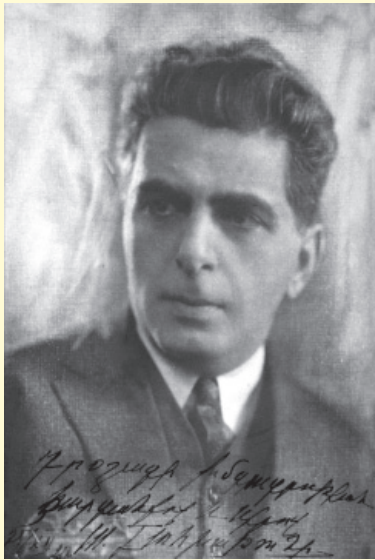

Հմ 1 Գյարանի կիսաավարտ շենքը

Պերհրարի վարչության կազմ

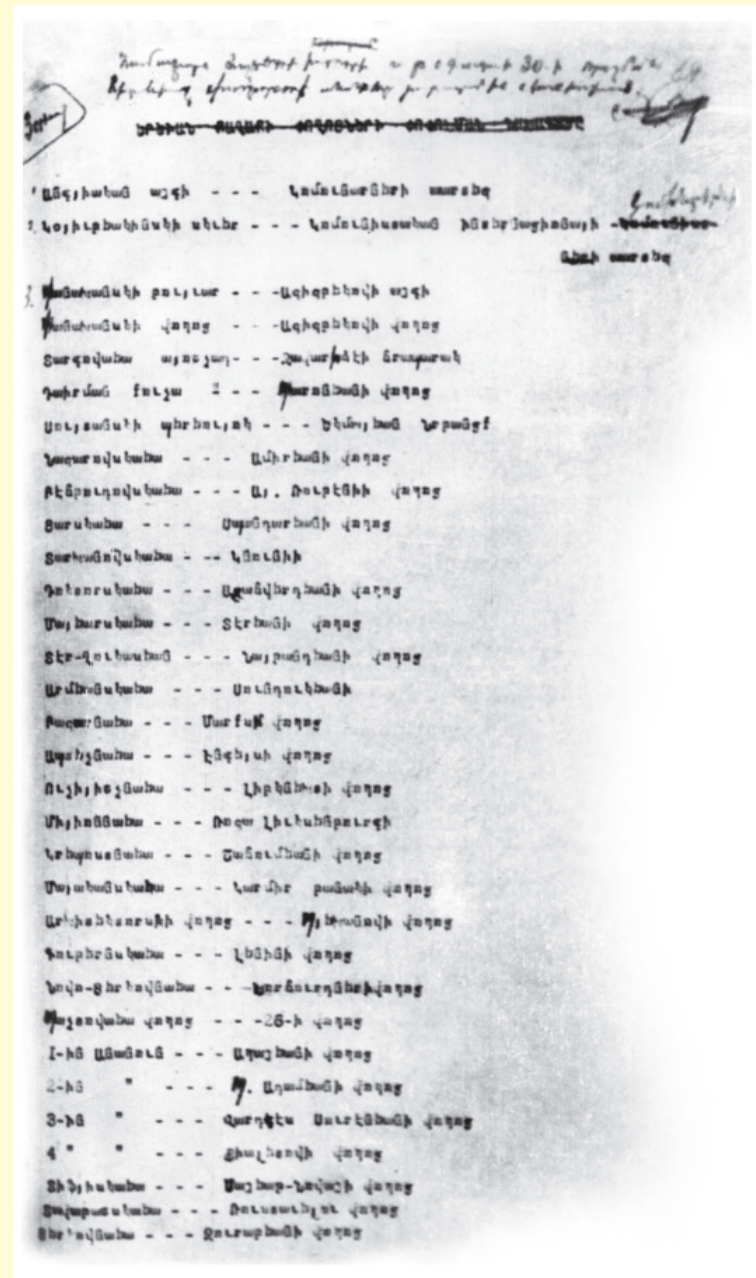
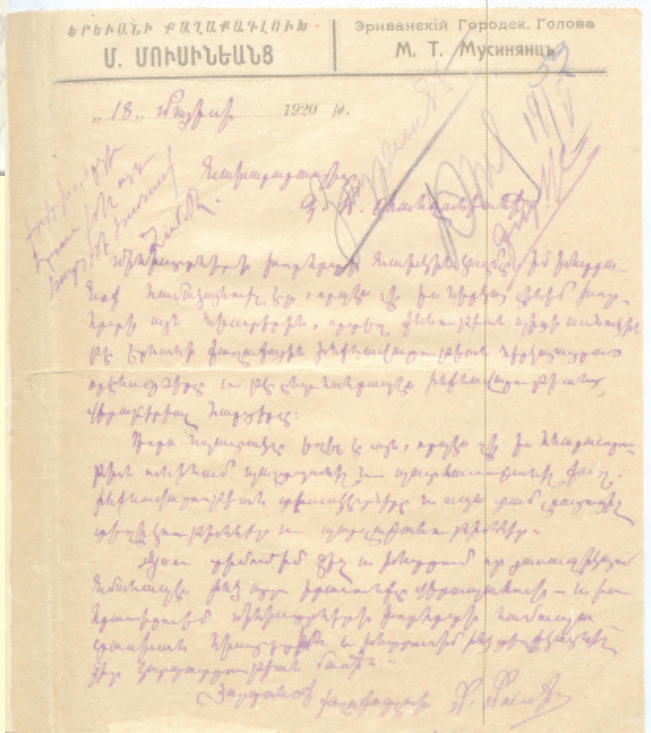
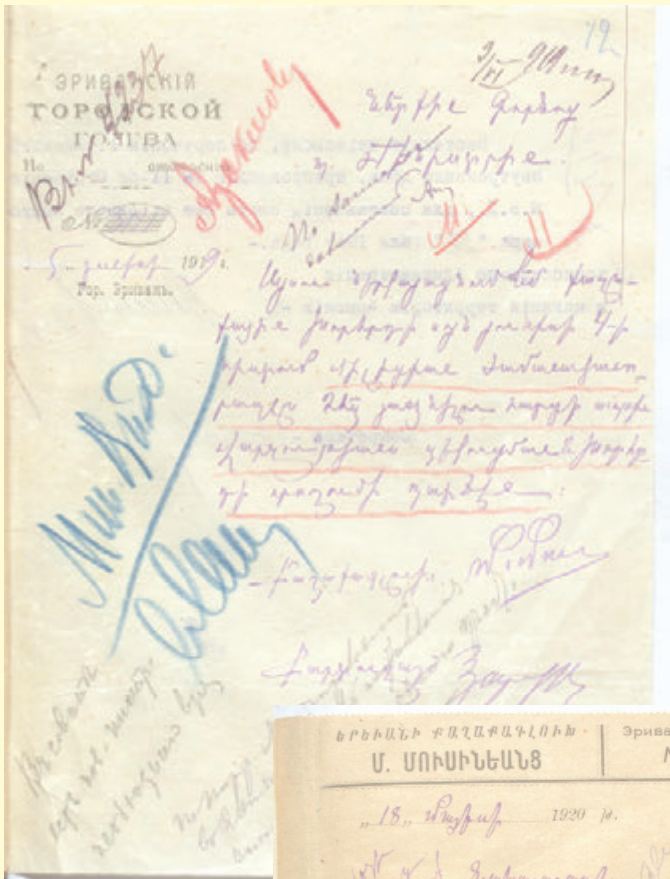

Երևան քաղաքի պարերը

1920 թ. հունվարի 4-ին Երևանում, առանձին հանդիսավորությամբ, Խորհրդարանի ու կառավարության անդամների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և խոուն բազմության ներկայությամբ, բացվեց Հայաստանի քաղաքների անդրանիկ համագումարը, որին մասնակցում էին Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Աշտարակ և Ղամարլու քաղաքների ներկայացուցիչները:

Երևանի քաղաքագլուխ Մ. Մուսինյանը բանալով համագումարը և ընդգծելով, որ «մեր կյանքը մտնում է նորմալ հունի մեջ, և մենք կանգնած ենք վերաշինության ճամփի վրա»՝ պարզեց Հայաստանի քաղաքային ինքնավարությունների կատարելիք կարևոր դերը երկրի շինարարության գործում: Ապա ողջույնի ճառեր արտասանեցին վարչապետ Ա. Խատիսյանը, որ շեշտեց քաղաքների միություն կազմելու անհրաժեշտությունը, ներք. գործոց նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը, որ ծանրացավ քաղաքային ինքնավարությունների պետական դերի վրա, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Ա. Աբեղյանը հիացումով մատնանշեց, որ «մի տարի առաջ մահվան դատապարտված ժողովուրդը այսօր ինքնավարությանց համագումար կազմակերպելու հնարավորությունն ունի»: Խորհրդարանի սոցիեղափ. ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Վ. Մինախորյանը կանգ առավ «ինքնավարությունների կատարելիք բացառիկ դերի վրա՝ պարզել մեր երկրի վիճակը, տալ մեզ նրա իսկական պատկերը»: Ա. Աստվածատրյանը խոսեց Հ. Հ. Դ. Երևանի կենտրոնական կոմիտեի կողմից, Գ. Շահինյանը՝ Երևանի Բանվորական խորհրդի: Գրավոր ողջույններ էին ուղարկել Հայ ժողովրդ. կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեն, Կարսի քաղաքային ինքնավարությունը և ուրիշ հիմնարկություններ:

Կառավարության նախաձեռնությամբ մշակվեց և 1919 թ. մայիսի 23-ին գործողության մեջ դրվեց զեմսովային (տեղական ինքնակառավարման) հաստատությունների մասին օրենքը:

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրապետության կառավարությունը քայլեր է ձեռնարկում քաղաքաշինության զարգացման ուղղությամբ և 1919 թ. մայիսին որոշում է ընդունում խնամատարության նախարարությանը կից գլխավոր ճարտարապետի վարչության ստեղծման մասին, որի պետ է նշանակվում Ա. Թամանյանը: Ստանձնելով գլխավոր ճարտարապետի պաշտոնը, Ա. Թամանյանը բեղմնավոր գործունեություն է ծավալում ճարտարապետական և շինարարական տարբեր հարցերի լուծման ուղղությամբ: Այդ ժամանակ Երևանը գավառային քաղաք էր, չունեի պետական հաստատությունների համար անհրաժեշտ շենքեր, բացի այդ, կային մի քանի կիսակառույցներ՝ խորհրդարանի, արական գիմնազիայի և այլ շենքեր, որոնց շինարարությունը ձգձգվում էր շինանյութի բացակայության պատճառով: 1920 թ. աշնանը խորհրդարանի և արական գիմնազիայի շենքերի շինարարությունն ավարտվել էր, և դրանք հանձնվել էին շահագործման:

Քաղաքաշինության հարցերին է անդրադառնում 1920 թ. հունվարի 4-ին Երևանում բացված Հայաստանի քաղաքների միության հիմնադիր համագումարը: Մշակվում է Երևանում «ժողովրդական տուն» կառուցելու ծրագիրը, իսկ Ա. Թամանյանը սկսում է աշխատել մայրաքաղաք Երևանի գլխավոր հատակագիծը կազմելու վրա: Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության օրոք հայ արվեստը, որը մինչ այդ զարգանում էր գաղթօջախներում, սկսում է զարգանալ նաև Մայր Հայրենիքում:

Վերակազմվեցին քաղաքային ինքնավարությունները: Քաղաքները առաջնորդվում էին քաղաքային կանոնադրությամբ: Գոյություն ունեին նահանգային և գավառային նշանակության քաղաքներ: Հանրապետության ճանաչված քաղաքներն էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Նոր Բայազետը, Կարսը: 1919 թ. մայիսին հանրապետության մի շարք բնակավայրեր (ավաններ)՝ Վաղարշապատը, Աշտարակը, Ղարաքիլիսան, Դիլիջանը, Ջալալօղլին, Ղամաղուն, Իգդիրը և Կողբը, վերաձևվեցին քաղաքների: Քաղաքների թվում էին դասվում նաև Կաղզվանը, Արդահանը, Նախիջևանը, Գորիսը: 1920 թ. հունվա-

րին հիմնվեց Հայաստանի քաղաքների միությունը՝ Երևանի քաղաքագլուխ Մ. Մուսինյանի նախագահությամբ....:

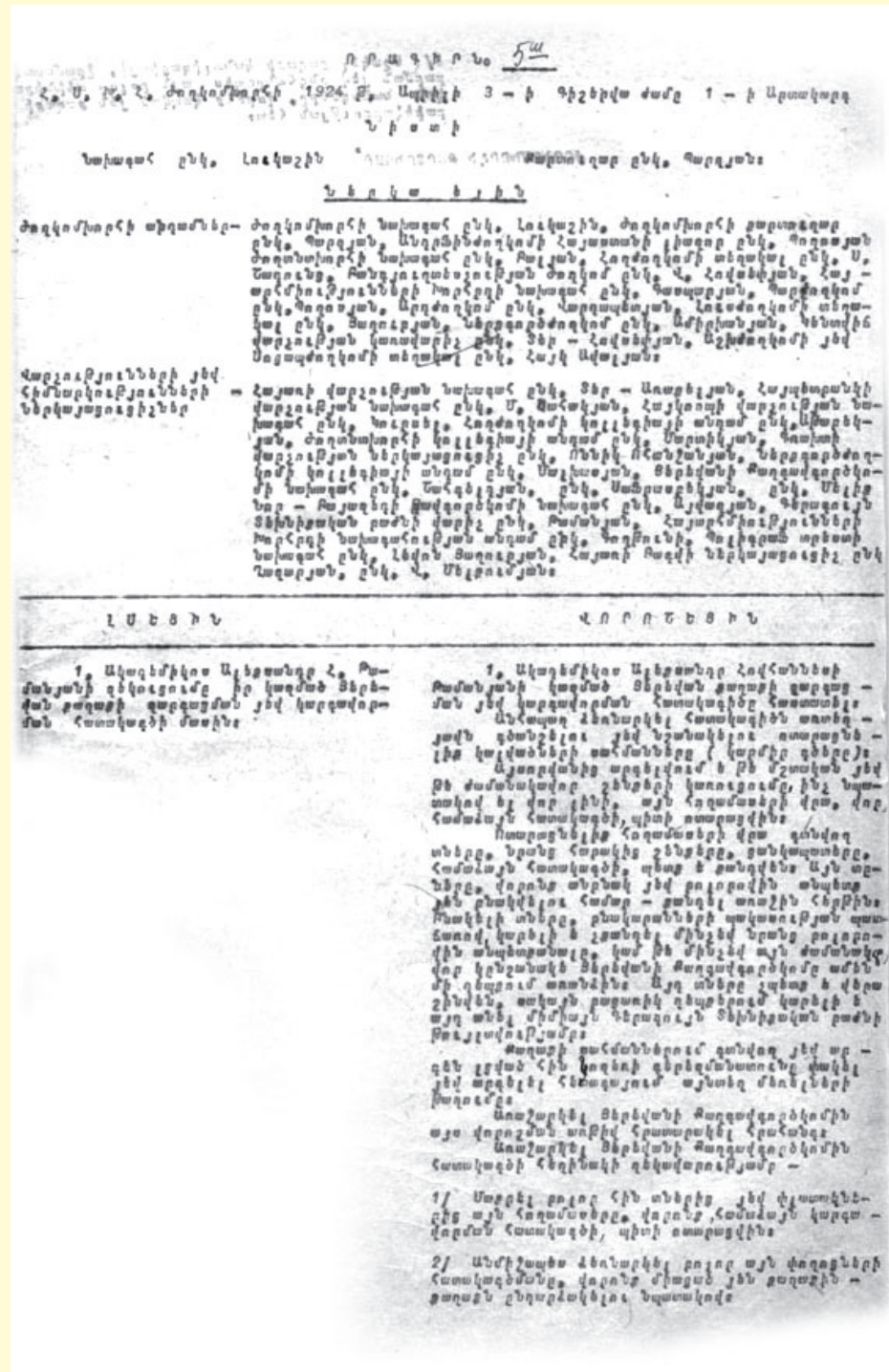
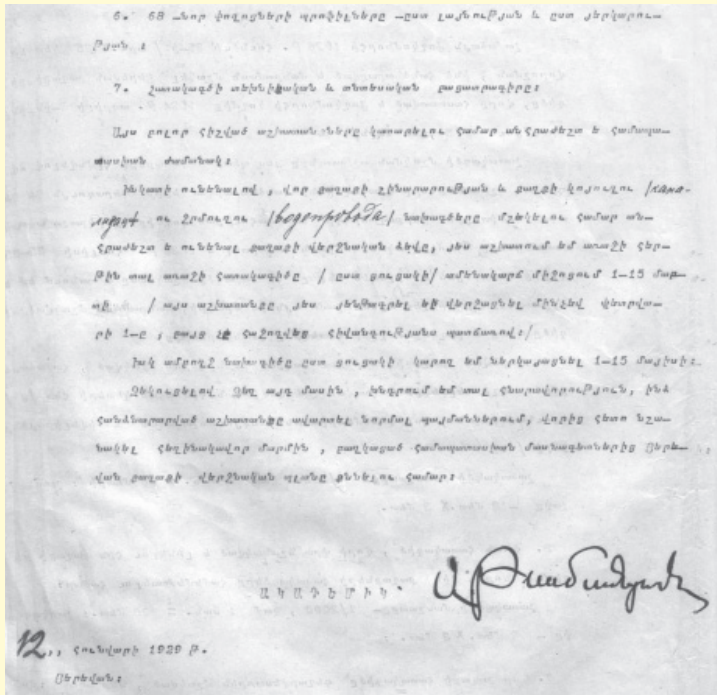
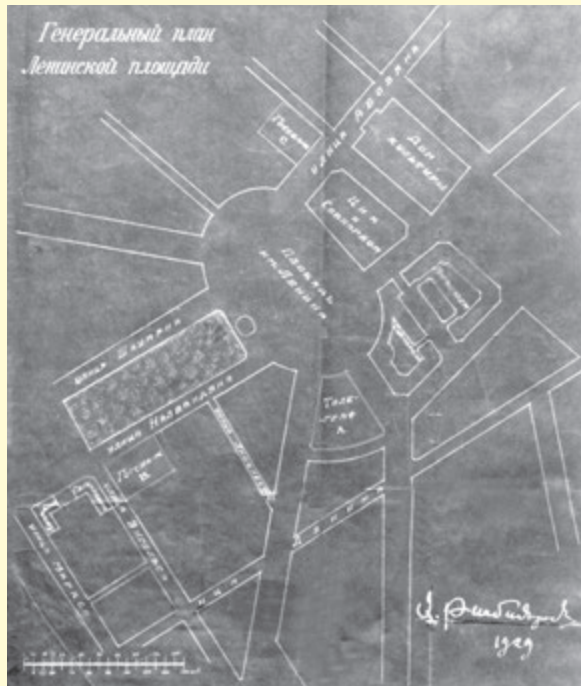
Այսպիսով, կարճ ժամանակամիջոցում հնարավոր եղավ Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորել նաև իշխանության միջին և ստորին օղակների կառավարման քիչ թե շատ գործուն համակարգ:

Երևանյան հին քաղ-1920-ական թվականներ

Թամանյանը 1924 թ.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ 1920Թ.

1920թ. նոյեմբերի վերջին, երբ Հայաստանն արդեն ռազմական պարտություն էր կրել Թուրքիայից, մի խումբ հայ բոլշևիկներ ու կարմիրբանակայիներ՝ Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն նախագահ Սարգիս Կապանի գլխավորությամբ, նոյեմբերի 29-ին Ղազախով մտնում են Քարվանսարա (Իջևան) և հայտարարում Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Ստեղծված ռազմաքաղաքական ճգնաժամի պայմաններում 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին հանրապետության բարձրագույն ղեկավարությունը որոշեց ընդունել 'կարմիրների' առաջարկը Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ժամ առաջ, Երևանում ստորագրվեց համաձայնագիր Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Դրոյի և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանի միջև, որով Հայաստանը հայտարարվում էր խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն և խաղաղ ճանապարհով իշխանությունն անցնում էր Հայաստանի հեղկոմի ձեռքը: Իշխանությունը պետք է լիներ կոալիցիոն, չէին թույլատրվում հալածանքներ ու հետապնդումներ նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչների ու սպաների հանդեպ: Իրականում բոլշևիկները չհարգեցին այդ համաձայնագրի և ոչ մի կետը: 1920թ. դեկտեմբերին և 1921թ. հունվարին Հայաստանի բանակի շուրջ 1400 սպաներ արտաքսվեցին երկրից:

Հայաստանում հռչակված խորհրդային իշխանությունը գործում էր հեղափոխական կոմիտեների միջոցով (Հեղկոմ): Նախագահին էր հայտնի բոլշևիկ Սարգիս Կասյանը: Վերացվեց կառավարման հին պետական համակարգը և ստեղծվեց նորը, կազմավորվեցին գա-վառային (թվով 9) և շրջանային (ավելի քան 30), ինչպես նաև գյու-ղական հեղկոմներ: Հեղկոմները գործեցին շուրջ մեկ տարի, որից հետո նրանց փոխարինեցին ընտրովի խորհուրդները: Հայաստանի Հեղկոմի առաջին դեկրետը վերաբերում էր Արտակարգ հանձնաժո-ղովի (Չեկա) ստեղծմանը, ապա ընդունվեց պետական լեզվի մասին դեկրետը: Վերացվեցին Հայաստանի Հանրապետությունում գործած օրենքները, որոնց փոխարինեց Խորհրդային Ռուսաստանի օրենսդ-րությունը:

ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. Ըրադոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև:

2 դեկտ. 1920թ., մի կողմից Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. կիսագոր ներկայացուցիչ
ընկ. Լեգրանը Ռ.Կ.Կ.Կ.Կ-ի կիսագործվեամբ, ի դիմաց մուսապտանի
խաբւրդային կառավարութեան, և միւս կողմից ընկերներ Դրոն և Տէրտե-
րեանի զիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կնքեցին
չամտածանութիւն հետեւեալի մասին.

1. Հայաստանը յայտարարում է անկախ սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը կազմուած է ժամանակակից Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ, որին կանցնի բոլանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան Հոդերի մէջ նախկինի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինւորական տեսակէտից կապաւանէ երկաթուղւո տրոյսայնութիւնը՝ Ջաջուռ-կայարանից Արաքս-կայարանը, Գանձակի նահանգի Զառէնգուր գաւառը և Ղազախի գաւառի մի մասը զգուստու 10-ի համաձայնութեան սահմաններում, և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնուում մինչև 1920թ. սեպտ. 28:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն դրոժների համար, որ կատարել է բանակի շար-
քերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների (ՍՍԵՄ, ՍԿԴ) անդամները ո՛չ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցության պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության պէ՛տ մեղադրվելու մասնակցելու ու ինքր՝ զոյալին Հայաստանի յայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար:

6. Ուղղամ-Յեղափոխական կոմիտեի մէջ մտնում են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակւած և երկու տեղում ձախ-դանակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ :

7. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք
անում անմիջապես կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խոր-
հրդային Հանրապետության պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինու-
թական ուժեր:

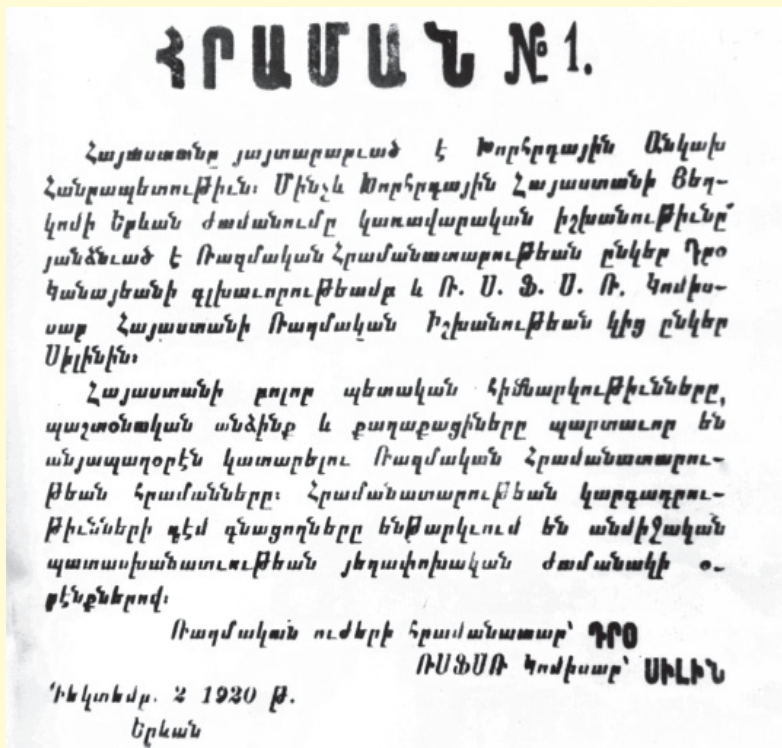
8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաջութեմ է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակակարգ կերպով, մինչև Յեղափոխական Կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի ղեկին է կանգնում Դրօն: Թ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիտար է նշանակւում ընկ. Սիւնը:

Պատրաստուած է երկու օրինակ :

Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. լիազոր ներկայացուցիչ՝ Լեզրաճ

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորու-
թեամբ՝ Դրո, Տեքսերեան:

Նոյն գեկտ. 2-ին, զիշեբը, Ալեքսանդրապոլում, աստրադրւեց, Հայ
Թիւրքական Հաշտութեան զաշնագիրը:

Հայաստանի Բանակի Վերակազմության Մասին Ցայրարարելով Հայաստանի Բանակի վերակազմության հիմունքները, հրամայում եմ այս հրամանը ստանալուն պես անյապաղ իրագործել: Ամբողջ հրամանատարական կազմը մնում է իրենց տեղերում: Յիշեցնում եմ, որ Կարմիր Բանակը կազմակերպված է բոլոր կանոնադրական բանակների նման՝ դրված լինելով խիստ զինտրական կարգապահության հիմունքների վրայ: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ամբողջ բանակի հրամանատար՝ ԴՐՕ Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հ. Կոմիսար ՍԻԼԻՆ 1920թ. դեկտ. 2

Հեղկուսի շենքը Երևանում

Դաշնակից տերությունների հովանավորությամբ Կ. Պոլսում հիմնվեց ռազմական դատարան, որը կոչված էր դատավարություն անցկացնելու պատերազմի հանցագործ ու ջարդերի կազմակերպիչ երիտթուրք պարագլուխների նկատմամբ:

Ռազմական աստյանը անառարկելի փաստերով հաստատեց, որ հայկական եղեռնը եղել է կանխամտածված, ծրագրված և վերահսկողությամբ իրագործվող ոճիր, որն իրականացրել են իշխանությունն իր ձեռքն առած իթթիհատ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն և նահանգներում գործող նրա կամակատարները: Տևական և ընդհատումներով դատալսումներից հետո ռազմական տրիբունալը 1919 թ. հուլիսի 5-ին կայացրեց վճիռ. «Թուրքիան համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերին զանգվածային տեղահանության ենթարկելու ու կոտորելու համար հեռակա կարգով մահապատժի ենթարկել գլխավոր հանցագործներին՝ նախկին մեծ վեզիր և ներքին գործերի նախարար Թալեաթին, ռազմական նախարար Էնվերին, իշխող եռապետության անդամ և Սիրիայում գործերի հրամանատար Ջեմալին, լուսավորության նախարար և երիտթուրքական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Նազըմին»: Այլ դատավճիռներով հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեցին նաև իթթիհատի կենտկոմի անդամ Բեհաեդդին Շաքիրը, Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյը և ուրիշներ: Մի շարք հանցագործներ տարբեր ժամկետներով դատապարտվեցին բանտարկության, իսկ ոմանք էլ արդարացվեցին հանցանշանների բացակայության պատճառով:...

Դեռևս 1919 թ. փետրվարի 6-ից 13-ը Երևանում հրավիրված Արևմտ-հայերի երկրորդ համագումարն ընդունել էր որոշում, որով պահանջվում էր «Հայկական մեծ եղեռնի հեղինակ և պատասխանատու ճիվաղներին Վիլհելմի, Էնվերի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի և ընկեր նահանգապետների կառավարիչների և այն բոլոր ղեկավարների զինվորադաշտային դատարանով պատժվելը»:

ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովի կողմից հավանության արժանացած վրիժառուական այդ գործողությունը կոչվեց «Հատուկ գործ»՝ «Նեմեսիս» ընդհանուր ծածկանվամբ՝ հունական դիցարանի վրեժխնդրությամբ:

յան աստվածուհի Նեմեսիսի անունով: Այն վատահվեց հատուկ կամ պատասխանատու մարմին:...

Այսպիսով՝ այն, ինչն ավարտին չհասցրեց Կ. Պոլսի ռազմական դատարանը, ավարտին հասցրին հայ քաջորդիները՝ թուրք դահիճների համար կազմակերպելով, Ս. Վրացյանի բնորոշմամբ, «հայկական Նյուրնբերգ»:

Վրիժառուներ

Հ.Յ. Դ. Թ. Ընդհանուր ժողով, Երևան 1919

Ա կարգ, ձախից աջ՝ Սիմոն Վրացյան, Գեորգ Ղազարյան,

Բ կարգ, ձախից աջ՝ Վարդու Բաբայան, Դրոկանայան, Աշակերտական միության երկու ներկայացուցիչներ, Վահան Խորենի, Մինաս Վերածին, Գրիգոր Մերձանով, Ռուբեն Տեր Մինասյան,, Հովսեփ Տեր Դավթյան

Գ կարգ, ձախից աջ՝ Կորյուն Ղազազյան, Աբրահամ Գյուլիանդանյան,, Վահագն Զրմիյան, Շահան Նաթալի, Խոսրով Պապայան, Զավեն Կորկուրյան,, Եփրեմ Սարգսյան, Համբարձում Տերտերյան,

Լևոն Թադևոսյան,

Դ. կարգ, ձախից աջ՝ Մինաս Մակարյան, Տիգրան Ավերիսյան, Կարո Սասունի, Արամ Սաֆրասարյան, Մովսես Պետրոսյան, Ալեքսանդր Խալիսյան, Հովսեփ Արղության, Աստվածատուր Խաչատրյան, Սիրական Տիգրանյան,

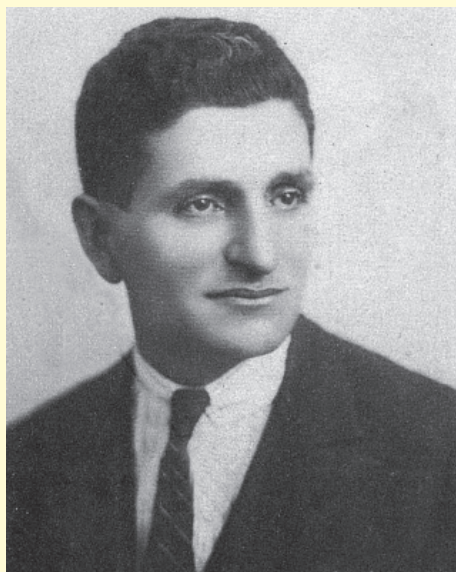
Արշակ Ղազարյան, Նիկոլ Աղբալյան

Ե կարգ, ձախից աջ՝ Արշակ Հովհաննեսյան,, Լևոն Զարաֆյան, Սասունցի Մուշեղ (Ավերիսյան), Միշա Արզումանյան, Շավարշ Միսաքյան,, Հմայակ Մանուկյան,, Հովհաննես Կրեկեճյան,

Հայկ Սարգսյան, Մարտիրոս Հարությունյան, Արուշե Հովսեփյան (մալիսա)

Զ կարգ, ձախից աջ՝ Արշակ Մեհրաբյան, Արշակ Զամայան, Սերգեյ Մելիք-Յոջյան,, Գերասիմ Բալայան, Արսեն Միքայելյան,, Արուշե Բաբայան,, Տիգրան Ծամիոր, Մերուժան Օզանյան,

Արտեմ Թումյան, Համազասպ Նորհարյան

Միսաք Թորլաքյան (Բաքվի ջարդարար Զիվանշիի
սիսերակիչը)

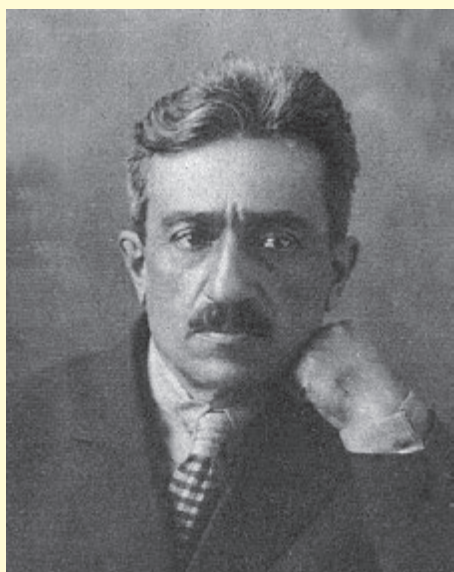
Արշավիր Շիրնակյան (Սայես Հալիմ փաշայի
սիսերակիչը)

Սողոմոն Թեկերյան (նստած, Թալլաթ փաշայի
սիսերակիչը)

Արամ Երկանյան (Պէհաէտրին Շաքիրի սիսերակիչ)

Սյունի Ծաղիկյան (Թիֆլիսի մեջ Զեմալ փաշայի
սիսերակցության կազմակերպողը)

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԻԶԲ ...5...	ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ...49...
ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ...9...	ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ ...55...
ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ ...13...	ԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ ...61...
ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ ...21...	ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 2-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ...63...
ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ ...22...	ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ...65...
ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ ...35...	ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ...77...
ԲԱՇ - ԱՊԱՐԱՆ ...37...	ԱՐՎԵՍՏ, ՄՇԱԿՈՒՅԹ ...85...
ԼՈՌԻ, ԱԽԱԼՔԱԼԱԿ, ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ, ՂԱՐԱԲԱՂ ...41...	ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԱՆՑՈՒՄ ...93...
	9-ՐԴ ԺՈՂՈՎ ՆԵՄԵՍԻՍ ...97...
	ԵՐԵՎԱՆ ...99...